

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİMDALI**

ARPAÇAY'DA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
ZEKİ DAŞCI**

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL**

Kars-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Zeki Daşcı'ya ait Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar konulu tez çalışması,
Jürimiz tarafından Tarih Anabilim- Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi
olarak oy birliğiyle/çokluğuyla kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı, Adı Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Ş.Cem TÜYSÜZ

Yrd. Doç. Dr. S.Sezin SEZER

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2011 tarih
ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

Doç. Dr. Selçuk URAL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR.....	VIII
LEVHALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

1. ARPAÇAY VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	2
1. 1. Coğrafyası, Konumu, Jeolojik ve Morfolojik Özellikleri	6
1. 2. İklim.....	8
1. 3. Bitki Örtüsü.....	10
1. 4. Hidrografya	12

II. BÖLÜM

2. PREHİSTORİK (YAZI ÖNCESİ-TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR)	15
2. 1. Jeolojik Zamanlar	15
2. 2. Paleolitik Çağ	16
2. 2. 1. Alt Paleolitik Çağ	17
2. 2. 2. Orta Paleolitik Çağ	18

2. 2. 3. Üst Paleolitik Çağ.....	20
2. 3. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ.....	23
2. 4. Neolitik Çağ	25
2. 5. Kalkolitik Çağ	27
2. 6. Tunç Çağ.....	29

III. BÖLÜM

3. URARTU DEVLETİ.....	37
3. 1. Kuruluş Dönemi	37
3. 2. Gelişme Dönemi.	37
3. 3. Gerileme ve Çöküş Dönemi	39
3. 4. Urartu Kral Listesi	39

IV. BÖLÜM

4. İSKİTLER.....	41
4. 1. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri	43

V. BÖLÜM

5. ARAŞTIRILAN MERKEZLER.....	48
5.1.Kars İli Arpaçay İlçesi Höyükleri.	49
5. 1. 1. Höyüklerin Gruplandırılması.....	50
5. 1. 2. Höyükler.	50
5. 1. 2. 1. Polat Kalesi (Arpaçay Polat Köyü)	50
5. 1. 2. 2. Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay Polat Köyü)	50
5. 1. 2. 3. Kilise Tepe Yerleşmesi.....	51
5. 1. 2. 4. Zöhrap Yerleşmesi.	51
5. 1. 2. 5. Carcı Köyü.	51
5. 1. 2. 6. Carcı 2 Yerleşmesi.	51

5. 1. 2. 7. Carcı Kalesi.....	52
5. 1. 2. 8. Koçköy - Danatepe	52
5. 1. 2. 9. Taşdere Köyü - Kantepe	52
5. 1. 2. 10. Tepecik Köyü.....	52
5. 1. 2. 11. Yalınçayır Köyü	53
SONUÇ.....	54
KAYNAKÇA	56
LEVHALAR.....	106
ÖZGEÇMİŞ.....	115

ÖZET

Çalışmamızda Kars İli Arpaçay İlçesinde daha önce yapılan araştırmalarda tespit edilen tarihi ve arkeolojik yerleşimler incelenmiştir. Önceki araştırmalarda belirlenen yerleşimlerin değerlendirilmesi yanında yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda saptadığımız yeni yerleşim alanlarının coğrafi konumları ve özellikleri tanıtıldıktan sonra bu yerleşim alanlarının tarihi gelişimleri irdelenmiştir.

Araştırmalarda tespit edilen kültürlerin kendi özellikleri yanında yakın çevrelerinde yer alan ve etkileşim içinde buldukları bölgelerde tespit edilen kültürlerle benzer yönlerine bakılmıştır. Erzurum'da yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında karşılaşılan kültürlerle Kars'ta ve Doğu Anadolu Bölgesinde tespit edilen kültürler arasında oldukça büyük benzerlikler olduğu görölmüştür.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Arpaçay, İskit, Kimmer.

ABSTRACT

In our study, archaeological and historical settlements, which were previously determined in Kars-Arpaçay, were examined. Apart from review of previously determined settlements, the historical improvement of these settlements was examined after introducing their characteristic and geographical position of new settlements.

Beside features of cultural items determined by means of our study, we also examined similar items that found near places of our study area. In the excavation and surface studies made in Erzurum the cultural items that we found are quite similar to the ones that were found in Kars and the Eastern Anatolia Region.

Key Words: Urartian, Arpaçay, Scythian, Kimmerian.

ÖNSÖZ

Araştırma sahamız Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğusunda ve Kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Kars – Erzurum bölümünün sınır bölgesinde yer almaktadır. Özellikle bu bölgede dağlık alanların içinde verimli bir vadi görünümündedir. Bölgenin önemli akarsularından biri olan Arpaçay Nehri, Kars'ın Arpaçay ilçesinden geçtiği için hem bölgeye hem de ilçeye hayat vermektedir. Yapmış olduğumuz araştırmalarla Arpaçay Vadisinin tarihi ve arkeolojik zenginliklerle dolu olduğunu görmüş olduk. Özellikle bu sahada on yılı aşkın süredir Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN başkanlığında çalışma yapan “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi” ekibinin ortaya çıkarmış olduğu bölgede Eskiçağ Tarihini ışıklandıracak çalışmalar yapılmıştır. Değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL'ün yönlendirmeleri ile bölgenin tarihi ve arkeolojisini değerlendirmeye gayret ettim. Hiç şüphesiz hocam Akın BİNGÖL'ün emeği unutulmaz. Kendilerine desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilmekteyim. Çalışmalarda desteklerini esirgemeyen Arş. Gör. Mustafa KARAGEÇİ'ye, Sayın Ali DERNEK'e ve Arş. Gör. Halim KORUCU'ya çok teşekkür ederim.

Kars-2011

Zeki DAŞCI

KISALTMALAR

<i>AAA</i>	Annals of Archaeology and Anthropology, London.
<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
<i>Ac Ant Hung</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte
<i>AfO</i>	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
<i>AfO-NF</i>	Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology.
<i>AST</i>	Araştırma Sonuçları Toplantısı
<i>E.T.Ç.</i>	Erken Tunç Çağ
<i>G.D.Ç.</i>	Geç Demir Çağ.
<i>G.T.Ç.</i>	Geç Tunç Çağ
<i>IRAN</i>	Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
<i>IRAQ</i>	Published by the British School of Archaeology in Iraq, London.
<i>İA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
<i>JA</i>	Journal Asiatique, Paris
<i>JAOS</i>	Journal of the American Oriental Society, New Haven.
<i>JCS</i>	Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
<i>MTA</i>	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
<i>O.Ç.</i>	Orta Çağ.

<i>RA</i>	Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
<i>TAD</i>	Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
<i>TÜBA-AR</i>	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
<i>UKN</i>	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
<i>VDI</i>	Vestnik Drejnev İstorii, Moskova.
<i>WVDOG</i>	Wissenschatlische Veröffentlichungen der Deutschen Orient- Gessellschaft, Leipzig.
<i>ZA</i>	Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
<i>ZE</i>	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

LEVHALAR LİSTESİ

Arpaçay'ın Tespit Edilen Tarihi ve Arkeolojik Görüntüsü

Resim 1: *Polat Kalesi*

Resim 2: *Polat Kalesi*

Resim 3: *Yarbaşı Yerleşmesi*

Resim 4: *Yarbaşı Yerleşmesi*

Resim 5: *Kilisetepe Yerleşmesi*

Resim 6: *Kilisetepe Yerleşmesi*

Resim 7: *Zöhrap Yerleşmesi*

Resim 8: *Zöhrap Yerleşmesi*

Resim 9: *Carcı Yerleşmesi*

Resim 10: *Carcı 2 Yerleşmesi*

Resim 11: *Carcı 2 Yerleşmesi*

Resim 12: *Carcı Kalesi*

Resim 13: *Carcı Kalesi*

Resim 14: *Yalınçayır Höyük*

Resim 15: *Yalınçayır Höyük*

Resim 16: *Tepecik Yerleşmesi*

GİRİŞ

İnsanoğlu, avcılık ve toplayıcılığı bırakıp topraktan geçimini sağlamaya başlamasıyla birlikte yerleşik hayata geçmiştir. Toprağa bağlı yerleşmelerin doğal afetler, savaş, istila, g vb. gibi değişik sebeplerle yıkılıp üzerinin toprakla kapanması ya da üzerine yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına ve zaman içerisinde onların kalıntılarının oluşturmuş olduğu tepelere Höyük denir¹. Perslerin “Tepe”, batılıların “Magula” Arapların “Tell”, “Til” ya da “Tal” adını verdikleri höyüklerin karakteristik özellikleri iklim Şartlarının uygun yerleşmeye müsait, toprağın verimli ve su kaynaklarına yakın olmasıdır. Konuma sahip bu özelliklerin yanı sıra mimari kalıntılar ve yüzeyde bulunan çanak, çömlek parçaları başta olmak üzere seyahatnameler²; höyükler ve bölgenin tarihi hakkında bilgi veren yazıtlar³ da höyüklerin tespit edilmesinde yardımcı olmaktadır.

İşte bizde amaç ve kapsam olarak Arpaçay’ın Tarihi ve Arkeolojik özelliklerini inceleyerek eski yerleşim merkezlerini gün yüzüne çıkarmak istedik. Şimdiye kadar bölgede yapılmış kazı ve yüzey araştırmalarının genel bir değerlendirmesi, verilerin incelenmesi, elde edilen bulgu ve sonuçların tümünün bir araya getirilerek materyal özelliklerinin saptanması yapılmıştır. Özellikle yakın veya kültürel ilişkinin olabileceği bölgelerdeki çanak-çömlek ve mimari özelliklerde ele alınarak bir karşılaştırma yapılmıştır. Ortaya çıkarılmış olan yerleşim merkezlerinden bazılarında günümüze kadar gelebilen izler varken bazılarının da ise izler yok olma tehlikesi altındadır. Doğa olayları sonucu yerleşim merkezlerinin üzerinin kapanması ve kaçak kazılar bu yerlerin sonunu getirmektedir.

Çalışmada yöntem olarak öncelikle genel bir ndeğerlendirme yapılarak Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin içerisinde Kars ve Arpaçay’ın coğrafi özellikleri verilmeye çalışılmıştır. Bölgede Şimdiye kadar yapılmış kazı çalışmaları incelenip Kars ve Erzurum müzelerindeki buluntular genel anlamda incelenmiştir. Çalışma sırasında belirlenen merkezlerin nitelikleri, coğrafi özellikleri, tabakalanmaları, buluntuları bir araya getirilerek Arpaçay ve çevresindeki yerleşmelerin bir envanteri çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu alışmanın Transkafkasya Bölgesinde bulunan Arpaçay hakkında bilgi elde etmemize yardımcı olacağına inanmaktayım.

¹ Başaran, 199: 9.

² Barkley, 1891; Strabon, (ev. Pekman, 1993); Freely, 2003.

³ Iğdır’da Çolagert ve Başbulak, Erzurum’da Hasankale, Delibaba, Kars’ta Sarıkamış’ın Süngütaşı yazıtları.

I. BÖLÜM

1. ARPAÇAY VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Kars İli'nin ismiyle ilgili değişik bilgiler bulunmaktadır⁴. İlin ismini M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde Dağıstan'da yaşayan Bulgar Türklerinin Velentur Boyu'nun Karsak Oymağı'ndan aldığı kabul edilen yaygın bir görüştür⁵. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959), Bizans idaresi üzerine yazdığı eserinde buradan "Kars" olarak söz eder, Ortaçağ Ermeni vesikalarında ise burası "Karutuz" olarak geçer⁶. Kars ve çevresinde çalışmalar yapan Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Alparslan Ceylan'ın ve ekibinin çalışmaları sonucunda Kuzeydoğu Anadolu'nun Paleolitik Dönem kronolojisi göreceli de olsa çıkarılabilmiş. Alt Paleolitik Dönem'e ait taş aletler Merkeze bağlı Ocaklı Köyü Anı Harabeleri'nde, Susuz Ağzıaçık Köyü'nde, Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlüklerinde ve Kağızman Çamuşlu Köyü'nün güneyindeki Tombultepe'de bulunmuş. Orta Paleolitik Dönem'e ait yontma taş aletler Borluk Deresi Vadisi'nde, Kağızman Kurbanğa Mağarası'nın önünde açılan sondajlarda ve Susuz Ağzıaçık Köyü'nde aynı adlı dere civarında araştırmacılar tarafından ele geçirilmiş. Kağızman Çamuşlu Köyü'nün batısında, Aladağ'ın doğu yamaçlarındaki Yazılıkaya kaya resimlerinin Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu bilim adamlarınca kabul edilir⁷. Merkez Hasçiftlik Köyü'nde yapılan çalışmalarda Mezolitik Döneme ait çok sayıda çakmak taşı ve obsidyenden çekirdek ve taş aletler bulunmuş⁸. Bugüne dek yapılan araştırmalarda Neolitik Dönem'e ait Kars ve çevresinde gerçek anlamda bir yerleşim yeri bilinmiyordu. Sadece Kağızman'ın Çamuşlu Köyü'nde yer alan Kurbanğa Mağarası'nın önünde açılmış olan sondajlarda Erken Tunç seramiklerinin bulunduğu tabakanın altında Geç Neolitik Dönem seramikleri tespit edilmişti⁹.

⁴ Freely'nin "Türkiye Uygarlıklar Rehberi-5" adlı eserinde ve Kars Valiliği'nin hazırlamış olduğu "Kars 2002" adlı yıllıkta, Strabon'un Kars'tan "Chorzene" olarak bahsettiği belirtilir. Fakat Strabon'un, "Antik Anadolu Coğrafyası" adlı eserinde böyle bir isim geçmemektedir (Bkz. Strabon, Geographika: XII-XIII-XIV, Çev. A. Pekman: 1993).

⁵ Kırzioğlu, 1953: 15,19.

⁶ Freely, 2000: 192.

⁷ Ceylan, 2002

⁸ Özbek, Yükmen, 2001: 145-153.

⁹ Bingöl, 2003: 40, 136, Kökten, 1970: 2-16.

Kalkolitik Çağ, taş aletlerin yanı sıra madenin de kullanılmaya başladığı dönemdir. Bakırın kullanılmasından dolayı Bakır Çağı olarak da adlandırılan bu dönemden, Azat köyünde kemikten yapılmış dokuma tarağı, karaca boynuzundan yapılmış iki tarafı delikli bileği taşı sapları, hayvan parmak kemiklerinden yapılmış çizgi süslemeli eşyalar, yarısı kırık geometrik baskılı pişmiş toprak mühür, delikli uzun bakır iğne araştırmacı bilim adamları tarafından bulunmuş kalıntılardır¹⁰. Ayrıca Kağızman'ın güneyindeki Mısır Dağı üzerinde çok kaba, siyah renkte seramik parçaları ve obsidyen mikrolitleri de yine Kalkolitik Dönem'e ait olduğu araştırmacılar tarafından kanıtlanmıştır¹¹. Tunç Çağı İlk, Orta ve Geç olmak üzere üç bölümde incelenir. Kars'ın Kalkolitik ve Tunç Çağları hakkındaki değerlendirmelerde bölgeye yakın olan, Geç Kalkolitik-İlk Tunç Çağı kültürleri arasında önemli bir yer tutan Erzurum Karaz¹², Pulur¹³, Güzelova¹⁴, Sos¹⁵ höyüklerinde yapılan kazılar önemli bir yer tutmaktadır. Sarıkamış'ta Toprakkale ve Yoğunhasan'da Karaz türü, İlk Tunç Çağı kalıntıları bulunmuştur. Orta Tunç Çağ'dan itibaren Doğu Anadolu'da çok farklı bir kültürel süreç başlamıştır. M.Ö. 3. bin yılın sonlarında Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşmelerinden bir bölümü ağır bir yangınla tahrip edilmiş, bunun sonucunda yöre hemen hemen tümüyle ıssızlaşmıştır. Bunun yanında Van, Erzurum, Kars bölgeleri hatta tüm Doğu Anadolu'da, Kuzeybatı İran'da ve Transkafkasya'da belirgin bir yıkım izi görülmemekle birlikte, yerleşik köy düzeni uzun yıllar boyunca terk edilmiştir. Höyükler üzerinde bu döneme ait olması gereken yerleşim izleri ya çok siliktir ya da hiç yoktur¹⁶. Geç Tunç Çağ yerleşimleri Arpaçay'da Yalınçayır Köyü; Merkez İlçe'de Bozkale Çermik Deresi, Çakmak ve Hasçiftlik köylerinde görülür. Yoğunhasan Kalesi'nde bulunan çok renkli boyalı, gövdesi üzerinde "horoz" motifi olan, şişkin gövdeli kap M.Ö. II. bin özelliği taşımaktadır¹⁷. Kurbağa Mağarası ve Yazılıkaya büyük panonun önünde açılan sondajlarda da bu döneme ait kalıntılar araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Ayrıca Arpaçay'ın Küçük Çatma Köyü kurganlarında da çok renkli boyalı seramikler bulunmuştur¹⁸. M.Ö. II. bin yıl

¹⁰ Kökten, 1944: 668; Yakar, 1985: 268.

¹¹ Kökten, 1943: 601-613.

¹² Koşay-Turfan, 1959: 359.

¹³ Koşay-Vary, 1964: 24 vd.

¹⁴ Koşay-Vary, 1967: 8 vd.

¹⁵ Şagona-Sagona, 2000: 56-127; Hopkins, 2003: 135 vd.;

¹⁶ Özfırat, 2001: 108; Belli, Konyar, 2003: 3; Sevin, 2003: 133

¹⁷ Ceylan, 2001a: 32.

¹⁸ Ceylan, 2001a: 27.

içersinde Anadolu'da egemenlik kuran Hitit İmparatorluğu'ne ait tarihi kaynaklardan anlaşıldığına göre Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu imparatorluğun hâkimiyetine hiç girmediği (giremediği) anlaşılmaktadır¹⁹. Yine kaynaklarda bölgeye hâkim olan Hayaşa krallığına karşı yapılan seferlerden bahsedilmektedir. Bölgeye hâkim olan Hayaşa Krallığı'nın merkezinin Erzincan-Erzurum toprakları olduğu kabul edilir²⁰. Hitit İmparatorluğu'nda iç karışıklıkların yaşandığı (taht kavgaları ve karışıklıklar) dönemde kuzeye (Ordu-Tibya) ve güneye (Elazığ-Malatya) kadar ilerleyen Hayaşa Krallığı'nın doğuya Kars'a kadar ulaşıp ulaşmadığı hakkında bir bilgi elimizde yoktur²¹. Buna karşın Azat Köyü'ndeki höyükte Hitit seramiklerine benzer seramik parçalarının ele geçmiş olması²², kültürel etkileşim olduğunu göstermektedir. Bölge halkıyla Hitit halkının ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir. Göç, ticaret istila vb. ilişkiler aracılığı ile olabileceği kabul edilmektedir. Hitit İmparatorluğu'nun Kavimler Göçü sonrasında yıkılmasının ardından Doğu Anadolu Bölgesinde M.Ö. IX. yüzyıla kadar Van Gölü çevresine hâkim olan beylikler, dönemi başlamıştır. Zaman zaman ortak düşmanları olan ve bölgeyi sık sık tehtit eden Asur Krallığı'na karşı Asur yazıtlarında "Uruatri" veya "Nairi" olarak geçen bir federasyon kurmuşlardır²³. Doğu Anadolu'da beyliklerin elinde olan topraklar, bu yüzyıldan itibaren, M.Ö. IX. yy ortalarında kurulan Urartu Devleti'nin yönetimi altına girmiştir²⁴. Urartu yazıtlarında "Diauehi" olarak geçen bölge bu devlete bağlıydı ve Kafkaslara açılış kapısı olan bölge politikasında Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış-Kars büyük öneme sahipti²⁵. Iğdır'da Çolagert ve Başbulak, Erzurum'da Hasankale, Delibaba, Kars'ta Sarıkamış'ta Süngütaşı Urartu yazıtlarından Kral Menua Dönemi'nde (M.Ö. 810-786) Urartu Devleti'nin bölgeyle ilgilenmeye başladığı ve bölgeye seferler yaptığı,²⁶ I. Arğişti zamanında (M. Ö. 786-764) Sarıkamış, Kağızman, Kars ve Artvin'i içine alan Diauehi ülkesini yendiği Diauehi Ülkesi yöneticilerinden haraç olarak 5 ton bakır alındığı ve bu bölgenin tamamının Urartu

¹⁹ Ünal, 2002: 157.

²⁰ Pehlivan, 1991: 38; Ceylan, 2001a: 37.

²¹ Pehlivan, 1984: 58; Ceylan, 2001a: 37.

²² Özbek-Yükmen, 2001: 148.

²³ Muscarella, 3, 1994: 39; Çilingiroğlu, 1997: 18; Aktüre, 2003: 84; Belli, 2003

²⁴ Belli, Konyar: 2003, 51

²⁵ Kırzioğlu, 1953: 51; Pehlivan, 1984: 39; Ceylan, 2001a: 38. Barkley, 1891: (Çev. Pekman, 1993); Freely, 2003: Iğdır'da Çolagert ve Başbulak, Erzurum'da Hasankale, Delibaba, Kars'ta Sarıkamış'ın Süngütaşı yazıtları. Sevindi, 1999: 10, Kars Valiliği Yıllığı, 2002: 43. 5 Atalay, 1989: 75; Özgür, 2000: 15; Kars, 2002: 43. Bingöl, 2008: 57. Atalay, 1989: 74; Özgür, 2000: 30. Sevindi, 1999: 20; Kars, 2002: 44. Atalay, 1989: 25, 52. Sevindi, 1999: 22; Kars, 2002: 44. Atalay, 1989: 150. Özgür, 2000: 66; Kars, 2002: 46. Kars, 2002: 47. Sevindi, 1999: 20.

²⁶ Kırzioğlu, 1953: 35; Köroğlu, 2000: 721; Ceylan, 2001a: 40.

yönetimine girdiği anlaşılmaktadır.²⁷ Iğdır'da tespit edilmiş Urartu Dönemi mezarları ve bu mezarlardan çıkarılan buluntularda bölgedeki Urartu izlerinin başka bir kanıtıdır²⁸. Kars'taki yazıtlar, Azat Köyü'nde ve Arpaçay Söğütlü Köyü'nde ele geçen kalıntılar Urartu Devletiyle kurulan ilişkilerin arkeolojik kanıtlarıdır²⁹.

M.Ö. VII. yy.dan itibaren İskitlerin baskısından kaçan Kimmerler, kendilerine yeni bir yurt bulmak için Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Bu göç ve istilalar hem Asur hem de Urartu devletlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) bu göçebe topluluklarla çıkarları için dostça ilişkiler kurmaya özen göstermiştir³⁰.

Göçebe toplulukların saldırılarıyla sıkıntılı dönemler geçiren Urartu Devletine son darbeyi bölgede tek askeri güç haline gelen Medler M.Ö. 590'da vurmuşlardır³¹. Özgürlüklerini kazanan Medler, Asur devletini yıktıktan sonra bölgedeki Urartu hâkimiyetine de son vererek bölgeye tamamen hâkim olmuşlardır. M.Ö. 550'de Urartu topraklarının Pers egemenliğine girmesinden sonra Pers Kralı Darius, ülkesini 20 büyük ve 127 küçük birime bölerek merkezi güçlü tutmak için merkezden yönetmeyi tercih etmiştir³². Bu dönemde Kars 18. Satraplık içerisinde yer almıştır³³. M.Ö. 334'ten itibaren Pers Krallığı'nın toprakları Büyük İskender'in hâkimiyetine geçince. Bu bölge M.Ö. 312'den sonra İskender'in komutanlarından Seleukos tarafından yönetilir³⁴. M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasya'nın kuzeyinden gelen Bulgar Türklerinin "Karsak" Boyu'nun hâkimiyetine girdikten sonra şehir bu isimle anılmaya başlamıştır. M.Ö. 64'te Roma İmparatorluğu³⁵, daha sonra Bizans ve Sasaniler'in eline geçen bölgeyi 1064 yılında Selçuklular feth etmiştir³⁶. Bölge 1174 yılında Gürcülerin, 1239 yılında Moğollar'ın, 1468 yılında Akkoyunlular'ın, 1534 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girer. 19. yy. ortalarından 20. yy. başlarına kadar Rus, Ermeni ve İngilizler tarafından işgal altında kalan şehir, 2 Aralık 1920'de TBMM hükümeti tarafından Ermenilerin işgalinden kurtarılmıştır³⁷.

²⁷ Belli, 2003: 58, 62.

²⁸ Barnett, 1963: 153-199.

²⁹ Özbek-Yükmen, 2001: 145.

³⁰ Çilingiroğlu, 1997: 45, 46.

³¹ Çilingiroğlu, 1997: 47.

³² Herodotos, (Çev. Ökmen, M., 1983) Thalia 89. Kaput, 181.

³³ Roaf, (Çev. Kılıç, 1996): 203, 208-209; Loyd, 1998: 121; Kars, 2002: 18.

³⁴ Kırzioğlu, 1953: 135.

³⁵ Özbek-Yükmen, 2001: 148.

³⁶ Karamağaralı, 1998: 37-42.

³⁷ Atnur, 2001: 390-400; Frelly, 2003: 192.

1.1. Coğrafyası, Konumu, Jeolojik ve Morfolojik Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum – Kars Bölümü içerisinde kalan ve Kars'ın bir sınır ilçesi olan Arpaçay doğusunda Akyaka ilçesine 45 km, Kars il merkezine 39 km, kuzeyindeki çıldır ilçesine 46 km, batısındaki susuz ilçesine 27 km uzaklıktadır. Arpaçay ayrıca Ermenistan ile yaklaşık 10 km. uzunluğunda bir sınıra sahiptir³⁸. (Har. 1). İlçe merkezinin deniz seviyesinden yüksekliği 1675 m.dir.

Bölgeyi etkisi altında bulunduran hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri, yağış miktarı ve dağılımları incelendiğinde Erzurum – Kars bölümünün karakteristik iklim yapısına uymaktadır. Genel anlamda Doğu Anadolu karasal yağış rejiminin etkili olduğu görülmektedir. Yazın ortalama sıcaklık 19,7 derece, kışın -4-3 derecedir. Kışın ortalama kar kalınlığı ilçe merkezinde 42 cm. olmakta, yağmur ise m kareye 30-40 kg arası düşmektedir.

Arpaçay bölgesi su kaynakları bakımından zengindir. Soğanlı dağlarından doğan çatal ve zuzu dereleri ile çıplak dağdan kaynaklanan sarıçamur ve karanlık dereleri, Sarıkamış'ta birleşerek Kars çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki çatak köyünde kızıl çubuk deresini alan Kars çayı, kaynağını çıplak dağından alan Güney dere ile kaynağını Balıklı dağından alan Eğrice deresiyle Yolgeçmez köyü yakınlarında birleşir. Büyük kumru dağından kaynaklanan Güllü dere deresi ise, kuzeyden gelen kekeç deresi ile birleşerek Selim yakınlarında Kars çayına katılır. Selim – Kars arasında kuzeydoğu yönlü akışını sürdüren Kars çayı, irili ufaklı birçok suyu da bünyesine alarak güneye yönelip ve Başgedikler köyünün kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Kars çayının Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km kadardır. Arpaçay'ın Kars Çayı ile birleştikten sonra ismi kaynaklarda “Akhuryan/Akhuriyan” ırmağı olarak geçmektedir. Arpaçay 1927'de Şüregel (Kızılçakçak) ile Zerşat kazalarının birleştirilmesiyle günümüzdeki halini almıştır. İlçeye bugünkü ismini hemen doğusundan geçen “Arpaçay” vermektedir. Arpaçay veya ortaçağ kaynaklarında geçtiği üzere “Şüregel”, batı ve doğu diye ikiye ayrılır. Batı Şüregel; Arpaçay'ın solundaki Gümrü Bölgesini de içerisine alır. Doğu Şüregel ise güneyde Buğutu, doğuda Elegez ve Koklat Dağları'na kadar uzanan bölgedir ki günümüzdeki Arpaçay ilçesinin de bulunduğu bölge burasıdır³⁹.

Yerin yapısı ve jeolojik yapısı ise merkezi püskürme ve yarık (fissür) volkanizması sonucu ortaya çıkan malzemenin yayılmasıyla oluşan platolar ve

³⁸ Başaran, 1998: 9; Ceylan, 2008: 3

³⁹ Atalay, 1989: 74; Özgür, 2000: 30.

tektonik kökenli depresyonlar, ana jeomorfolojik birimleri oluşturur. Büyük bir plato özelliği gösterir. Dağlar doğu batı yönünde uzanır. Kars'ın genel jeolojik yapısı; 3. Jeolojik zamanın sonu ile 4. Jeolojik zamanın özelliklerini gösterir. Temel yapı; bazalt, andezitik bazalt ve kille karışık olarak devam eder. Tektonik hareketlerin sürekliliği, havzaların daralmasına yol açarken, havzalar arasındaki sırtların yükselmesine de neden olmuştur. Pliyosen Dönem ortalarında batıda Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları birleşirken, kuzeydeki fay hatlarının birbirine yaklaştığı Kars yöresinde gelişen şiddetli volkanik hareketler sonucunda “Kars Platosu” oluşmuştur⁴⁰. Kars Platoları, Aras Vadisi'ne doğru alçalarak uzanır. Platolar kuzeydoğuya ve doğuya doğru genişler ve yükselti artar. Kars platolarının yükseltisi 1500 - 2000 m. arasındadır. Düzenli bir sıra oluşturan Allahuekber ve Yanlızçam Dağları ile Kel Dağ, Kısır Dağı ve Akbaba Dağı'nın dışında kalan kesimlerde, çeşitli yükseltideki platolar uzanmaktadır⁴¹. Çöküntü alanlarının tabanlarında ve akarsu vadilerinde yer alan plato düzlükleri geniş otlaklarla ve verimli arazilerle kaplıdır. Bu bölge “Erzurum - Kars Yaylası” adı ile anılır.

Türkiye'de yüksek düzlüklere örnek Kars'taki ovaları göstere biliriz. Kars Ovası Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars Platosu arasındaki doğuya doğru açılan büyük çöküntü oluğunda yer alır. Arpaçay ilçesini de içine alarak Ermenistan'ın Gümrü bölgesine kadar ilerler. Kars Ovası'nın yüzölçümü 2500 km² olup, bu alan ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin en geniş ovasıdır. Kars Ovası, il yüzölçümünün yaklaşık %19'unu oluşturmaktadır⁴². Kars'ın diğer yörelerine göre Arpaçay ilçesinin yer şekilleri çok az farklılıklar gösterir. Volkanik olaylar sonucu yeryüzüne çıkan lavlar ve küller etrafa yayılarak çukur yerleri doldurmuş, böylece yer şekillerinin sade bir görünüm kazanmasını sağlamıştır. Bu nedenle Arpaçay yöresi geniş ve sade şekilli hatta bir birine benzeyen yaylalar ve ovalar halindedir⁴³. Kars ilinin başlıca yükseltileri; Sarıkamış'ın güneyinde Çamyazı'ya doğru uzanan Süphan Dağı (2909 m.), Allahuekber Dağları (3120 m.), Kars Ovası'nın yakınında uzanan Ağadeveler Dağı (2423 m.), Hacı Halil Dağı (2366 m.), bu dağın kuzeyinde yer alan ve ilin içme suyunun karşılandığı Borluk Dağı (2450 m.), Arpaçay Vadisi'nin güney kesimlerindeki Tarhan Dağı (2617 m.), Çıldır Gölü yakınlarındaki Kısır Dağı ki bu dağın yüksek kesimleri iki çataldır, bunun Kars'a ve Arpaçay'a

⁴⁰ Atalay, 1989: 75; Özgür, 2000: 15; Kars, 2002: 43.

⁴¹ Atalay, 1989: 74; Özgür, 2000: 30.

⁴² Sevindi, 1999: 20; Kars, 2002: 44.

⁴³ Atalay, 1989: 25, 52.

bakan kısmına Hacı Galo Dağı (2944 m.), Çıldır'a bakan kesimine Zuzan Dağı (3197 m.) denir. Bunların yanında Kars'ın kuzey doğusunda Yağlıca Dağı (2970 m.), Sarıkamış'ın güneyinde Aladağ (3134 m.) yer alır⁴⁴. Kars'ta irili ufaklı çok sayıda göl de mevcuttur. Çıldır Gölü (bir kısmı Ardahan ili toprakları içerisinde yer alır)⁴⁵, Aygır Gölü, Turna Gölü, Arpaçay sınırlarında bulunan Kuyucuk Gölü ve bunların başlıcalarıdır. Tek yapay göl ise yine Arpaçay sınırlarında ki Arpaçay Baraj Gölüdür⁴⁶. Kars ilinde yer alan akarsuların başlıcaları; Aras Irmağı, Arpaçay ve Kars Çayı'dır. Aras Irmağı; Aras Havza'sının en önemli akarsuyudur. Bingöl Dağları'nın kuzeybatı eteklerinden kaynaklanan Aras Irmağı, kuzeye doğru akarak Erzurum - Pasinler Ovası'na girer ve burayı geçtikten sonra kuzeyden Zivin, güneyden Velibaba çaylarını alır. Kağızman'da dağlar arasındaki derin vadilerden geçer. Kağızman yöresinde 10 km. genişlikteki vadi tabanında oluşmuş ova içerisinde akar. Buğum Boğazı adı verilen dar vadiden çıktıktan sonra Aşağı Çıyrıklı'nın doğusunda kuzeyden gelen Arpaçay'ı alır. Iğdır Ovası'nı geçtikten sonra ülkemiz topraklarını terk eder. Geçtiği bütün topraklarda verimli tarım alanları oluşturur. Arpaçay Irmağı; Aras Irmağı'nın önemli bir koludur ve Ermenistan ile sınırı çizer. Sınırdaki baraj gölü oluşturmaktadır. Akarsuyun en önemli kolları Karahan ve Kars Çayları'dır. Çıldır Gölü'nden çıkan Telek Suyu da Arpaçay'a katılır⁴⁷. Kars Çayı; Sarıkamış yakınlarındaki dağlardan kaynaklanan 93 km. uzunluğundaki akarsu, ince bir çay halinde ilçenin önlerinden doğuya doğru akar. Kuzeye döndüğü yerde Yolgeçmez denilen oldukça derin bir boğaza girer. Akarsu daha sonra Kars Ovası'ndaki geniş ve derin düzlüklere açılır. Ova boyunca onun şekline uygun olarak uzanan akarsu, Kars Çayı adını alır. Bu akarsu, Kars'ın doğusunda derin boğazlara girer. Bunlar Kars Boğazı, Keçebörk ve Şahnalar Boğazları'dır⁴⁸.

1.2. İklim

Doğu Anadolu Bölgesinin yüksekliği ve denizden uzaklığı nedeniyle kışları uzun ve sert geçer. Bölge içerisinde ise en soğuk Bölüm Erzurum-Kars Bölümüdür. Arpaçay ise Kars'ın en soğuk ilçelerinden birisidir. İlçe de "Anadolu Yüksek Yayla İklimi" görülür. Özellikle kuzeyden güneye doğru ve batıdan doğuya doğru

⁴⁴ Sevindi, 1999: 22; Kars, 2002: 44.

⁴⁵ Atalay, 1989: 150.

⁴⁶ Özgür, 2000: 66; Kars, 2002: 46.

⁴⁷ Kars, 2002: 47.

⁴⁸ Sevindi, 1999: 20.

karasallık etkisi artmaktadır. Ekim ayından itibaren kış şartlarının başladığı bölgede, mayıs ayına kadar bu şartlar devam etmektedir. Arpaçay da kışları uzun ve sert, yazları ılıman hatta serin geçen bir iklim vardır. Ülkemizde yağın yerde en fazla kaldığı bölge olan Doğu Anadolu'da⁴⁹ Kışların uzun ve sert olmasının temel nedenleri arasında, yüksek dağ sıralarının denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinin iç kısımlara geçişini engellemesi, yüksekliğin fazla olması, kış mevsiminde "Sibirya Yüksek Basınç Merkezi'nin" etkisinde kalması sayılabilir. Kış mevsiminde Sibirya üzerinden gelen soğuk hava kütlesi bölgeyi etkisi altına alarak bu dönemde sıcaklığın -40 °C' ye kadar düşmesine neden olur. Doğu Anadolu Bölgesinde Coğrafyanın da etkisiyle bölgede karasallığın en şiddetli olduğu alan Erzurum - Kars Bölümüdür. Yıllık sıcaklık farkları genelde 22–23°C arasında değişir. Arpaçay da bu bölgede yer aldığı için aynı şartlar Arpaçay'da da geçerli olmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde soğukların şiddeti güneydoğudan kuzeybatıya doğru artar. Yüksek platolarda yaz mevsimi serin geçmesine karşın, yükseltisi diğer yerlere göre daha az olan Iğdır, Malatya, Elazığ, Elbistan Ovaları'nda sıcaklıklar daha yüksektir⁵⁰. Arpaçay da egemen olan yüksek basınç alanı ilçenin fazla yağış almasına da engel olur. Yağışların mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde kurak mevsim yoktur. İlçe merkezinde yıllık yağış ortalaması 527.7 mm.dir. Doğu Anadolu Bölgesinde özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da en fazla yağış ilkbahar ve yaz başlangıcındadır. Bu nedenle İlçe merkezine en az yağış Aralık ve Ocak aylarında, en çok yağış ise Mayıs ve Haziran aylarında düşmektedir. Ortalama nem oranının %70 civarında oluşu, en nemli aylar olan Kasım ve Aralık aylarında bu oranın %76 ve en düşük nem oranına sahip Eylül ayında %61'lik nem oranıyla Arpaçay ilçesinin nemli bir ilçe olduğu söylenilebilir⁵¹. Coğrafi özellikleri sonucu oluşan bu iklim farklılıkları bölgede hayvancılığın gelişmesine ve tarımsal çeşitliliğin oluşmasına neden olmuştur⁵².

⁴⁹ Saraçoğlu, 1989: 470 vd. ;Atalay, 1992: 161 vd.

⁵⁰ Tarkan, 1974: 11 vd.; Saraçoğlu, 1989: 470 vdd.; Koçman, 1993: 26; Koday, 2005: 32 vd.; Arınç, 2006: 21 vd.

⁵¹ Sevindi, 1999: 33; Özgür, 2000: 53; Kars, 2002: 48.

⁵² Tarkan, 1974: 13; Koday, 2005: 34

1.3. Bitki Örtüsü

Bitki örtüsünü belirleyen temel unsur iklim ve yüzey şekilleridir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yarı nemli soğuk iklim şartları ve yükselti bitki örtüsünün dağılımında ana etmenlerdir. Doğu Anadolu Bölgesinin nem oranının İç Anadolu Bölgesine göre daha fazla olması orman alt sınırını yükseltmektedir. Güneybatıda 1100 m.de başlayan orman örtüsü doğu ve kuzeydoğuda 1800-1900 m.de başlar. Türkiye'nin belki de en yüksek ormanlarını bünyesinde barındıran bölgede 2800 m.ye kadar orman örtüsü görülmektedir. Orman örtüsünün bu kadar yüksekliklere ulaşmasını yazların sıcak yoğunlaşmanın sonucu oluşan yeterli sıcaklık sağlamaktadır. Orman bitki örtüsü için oluşan bu uygun ortam bölgenin büyük bir bölümünü doğal orman sahasına dönüştürmüştür⁵³. Yine bunlara bağlı olarak step, uzun boylu çayır olmak üzere değişik bitki türleri görülmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bir yüksek plato olan Arpaçay, aslında doğal orman alanı içerisindedir. Doğal orman oluşumunda birinci derecede rol oynayan nemlilik oranı ilçede Doğu Anadolu'nun diğer bölümlerine göre daha yüksektir. Buna bağlı olarak uzun boylu otsu bitkiler, step alanlarına oranla yaz aylarında bile yeşil kalabilmektedir. Bu da bölgede yaylacılık ve hayvancılık faaliyetlerine uygun bir ortam sağlamaktadır⁵⁴. Ancak insanoğlunun yüzyıllarca yapmış olduğu tahribat sonucunda bölgede ormanların büyük bir kısmı yok olmuş ve yok olmaya devam etmektedir. M.Ö. 8. yüzyıla ait Asur kaynaklarında Hakkâri ve Van çevresindeki sık ormanlardan bahsedilmektedir. Ayrıca Ksenophon'da M.Ö. 5. yüzyılda Muş-Bitlis civarının ormanlarla kaplı olduğunu bildirmektedir. Yine Arap coğrafyacıları da Orta Çağ'da Ağrı Bölgesi'nde ki ormanlık alanlardan bahsetmektedirler⁵⁵. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ki ormanlar soğuğa dayanıklı, "sarıçam" ve "meşelerden" oluşmuştur. Güneyde kurak ortama uygun "ardıçlar" dağların yüksek yerlerinde ise soğuğa dayanıklı "huş" ile "titrek kavaklar" bulunmaktadır. Bölgede 2000 m.ye kadar çıkan depresyon ve vadi tabanlarında da gerçek step bitki örtüsünün yöreye hâkim olduğu görülür. Ormanların tahribinden önce ancak çukur alanlarda kendini gösteren step bitki örtüsü tahribattan sonra bugün adeta bölgenin her yerini saran bir görünüş almıştır⁵⁶.

⁵³ Erinç, 1953: 29 vdd; Atalay, 1993: 167 vd 23

⁵⁴ Atalay, 1989: 186; Özgür, 2000: 89.

⁵⁵ Luckenbill, 1968: 236, 604; Olmstead, 1968: 63 vd.; Burney-Lang, 1971: 129; Erzen, 1986; Pehlivan, 1991: 18

⁵⁶ Tarkan, 1974: 13 vd.; Saraçoğlu, 1989: 471 vd.; Arınç, 2006, 26 vd.,

Doğu Anadolu Bölgesi, step, antropojen step veya dağ stepi, çayır, orman olmak üzere vejetasyon biçimlenimlerine ayrılabilir. Bölgenin depresyon veya havzalarında İrano-Turaniyen step elemanları yaygındır. Malatya, Muş, Van, Erzurum, Erzincan, Iğdır ve Kars bölümünde otsu bitkiler ilkbaharın orta ve sonlarına doğru havaların ısınması ile yeşererek çiçek açmakta, yağış durumuna göre de Temmuz, Ağustos ayı başında kuruyarak tohum saçmaktadırlar. En geç Ağustos ayı ortalarından itibaren bu ovalar boz ve sapsarı bir görünüme bürünmektedirler. 800 – 1000 m. arasında uzanan Malatya Ovası'nda otsu türler her tarafta görünürken, dere içlerinde kavak ve söğüt toplulukları ile yabani gül, ığde, böğürtlen, sumak bulunmaktadır. 1200–1300 m. arasında uzanan Muş Ovasında geven türleri ve otsu türler yer alır. 2000 m.de yer alan Erzurum -Kars Ovası'nda ise step vejetasyonu yaygındır. Buna karşın 800 m.de yer alan Iğdır Ovası'nda ise pirinç, üzüm, pamuk gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir⁵⁷. Doğu Anadolu Bölgesi engebeli yapısı nedeniyle kendine özgü bir iklime ve iklime bağlıda farklı bitki örtüsüne sahiptir. Bölgede başlıca şu dört bitki örtüsü görülmektedir. Bunlar;

1-Bozkırlar

2-Dağ Bozkırları ve Çayırlar

3-Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar

4-Yüksek Dağ Çayırları⁵⁸.

Dağ Bozkırları ve Çayırlar; özellikle doğu ve kuzeydoğu kesimlerindeki yarı nemli-nemli alanlarda görülmektedir. Bölgede özellikle bozkırların bulunduğu depresyonların yamaçlarında, doğuda İran sınırı, batıda Karlıova-Varto, güneyde Başkale, kuzeyde Allahüekber dağları arasında kalan kesimde görülmektedir. Meşe Ormanları; bölgenin batı kesimindeki yüksek alanlarda görülür. Rakıma ve iklim şartlarına ayak uyduran veya kendi yetişme şartlarına uygun alanlar bulan orman örtüsü Güneydoğu Toroslar'ın kuzey eteklerinden başlayarak Pötürge, Hekimhan, Arapkir ve Tunceli üzerinden Erzurum'un güney kesimine kadar sokulur. Bozkırlar; özellikle tektonik kökenli havzalarda yaygın olarak görülür. Yükseltisi genelde 1500 m.nin altında kalan bu alanlarda yıllık yağış miktarının da 400 mm.nin altında olması bitki örtüsünü belirleyen en önemli etkidir. Yüksek Dağ Çayırları; bölgedeki orman üst sınırındaki Alpin ve Yarı Alpin çayırlarının yetiştiği ve karasallığın etkisiyle

⁵⁷ Tarkan, 1974: 13 vd.; Saraçoğlu, 1989: 474 vd.; Atalay, 1992: 197 vd.; Atalay, 1993: 167 vd.; Koday, 2005:35 vd. 24

⁵⁸ Ünal, 2002, 157.

genellikle 2500 m.nin üzerindeki dağlık alanlarda görülür. Palandöken, Karasu-Aras Dağları, Yalnızçam, Munzur, Allahüekber ve Güneydoğu Toroslar'ın yüksek kısımlarında görülür.

1.4. Hidrografya

Türkiye'nin akarsu bakımından en zengin bölgesi Doğu Anadolu bölgesidir. Bu zenginlik bölgenin hem tarihini hem de kültürel yaşantısını oluşturan önemli faktördür. Akarsular ülkeler arasında doğal sınırları oluşturmalarının yanında yaşam kaynağı olması bakımından da sınırları belirlemektedirler. Doğu Anadolu Bölgesinin fiziki yapısı dağlık ve engebeli olduğu için geçitler ve doğal yollar akarsu boylarınca uzamıştır⁵⁹. Bu durum bölgeyi ve yerleşim merkezlerini önemli kılmıştır. Bölgedeki başlıca su kaynakları Kura, Aras, Fırat ve Dicle'dir⁶⁰. Araştırma sahasında ise Aras Nehri ve Kars Çayıdır. Bölge bu önemli akarsular tarafından derin vadilerle parçalanmıştır. Bölge oldukça engebeli bir görünüm kazanmış ve yüksek platolardan oluşmuştur. Bölgede eğimin fazla olması, suyun zemine sızmasını büyük ölçüde engellemektedir. Bu durum araştırma sahasında yer altı suyu oluşumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Step bitki örtüsünün olduğu alanlar ve dik yamaçların bulunduğu alanlarda, yağışlar ve kar suları toprak tarafından emilmeden hızla akışa geçmektedir. Zaten bölgenin topoğrafik durumu, bitki örtüsü, toprak ve iklim özellikleri dikkate alındığında, araştırma sahasının yeraltı suyu kaynaklarının fazla olmasına uygun olmadığını söyleyebiliriz. İnceleme sahasında eğimin az olduğu plâto düzlükleri, aşınım yüzeyleri bazalt örtüsünün çatlaklı yapı gösterdiği alanları ve tüflü alanlar gibi su sızdırma özelliği fazla zeminler yeraltı su kaynaklarının gelişme gösterdiği alanlardır. Aynı şekilde akarsu kenarlarındaki sınırlı alanlarda gelişmiş alüviyal depolar ve gözenekliliği fazla olan kollüviyal depolar da yer altı suyunun zengin olduğu alanlardır. Yükseklerde yüzeyden biraz daha derinlerde, vadi tabanlarında ise yüzeye yakın alanlar yer alırlar. Yeraltı suyu seviyesi en yüksek düzeye, ilkbaharda artan kar erimeleri ve yağışlar nedeniyle çıkar. En düşük seviyeye ise eylül ve ekim aylarında ulaşır. İnceleme sahasındaki ana akarsu kaynaklarını, Hazar denizi havzasına bağlı olan Aras nehri ve Kars çayı oluşturur⁶¹. Soğanlı dağlarından kaynağını alan Zuzu ve Çatal dereleri ile Çıplak dağdan doğan Karanlık

⁵⁹ Girgin-Bulut, 2001: 89-109

⁶⁰ Sözer, 1969; Hortmann, 1988: 582; Güney, 1990: 323 vd;

⁶¹ Özey, 2002: 256 vd., Atalay, 1992: 55 vd.

ve Sarıçamur dereleri, Sarıkamış'da birleşerek Kars çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Çatak köyünde Kızılçubuk deresiyle birleşen (13.8 km) Kars çayı, kaynağını Balıklı dağdan alan Eğrice dere ve Çıplak dağdan doğan Güney dere (13.1 km) ile Yolgeçmez köyünde birleşir. Büyükkumru dağından doğan Güllüdere ise, ilk önce kuzeyden gelen Kekeç deresiyle birleştikten sonra Selim ilçe sınırları için de Kars çayıyla birleşir. Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönlü akan Kars çayı, bazı akarsuları da bünyesinde birleştirdikten sonra güneye yönelir ve araştırma sahamız için de olan Başgedikler köyünün kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Arpaçay sınırların da ise eğimi biraz azalır, tabanı genişler. Kars çayının Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km kadardır. Kars çayının, yatak eğimi % 2-4 arasında değişir. Akarsu Sarıkamış-Yolgeçmez arasındaki plâto düzlüklerini derin vadiler şeklinde yarmıştır. Kars çayı ve bütün yan kolları paralel drenaj ağına sahiptir. Bununla beraber Yolgeçmez köyünden başlayarak eğimin azalmasına bağlı olarak, vadi tabanı genişlemekte ve akarsuyun biriktirdiği alüvyonlar içinde kollara ayrılarak parçalı bir akış özelliği göstermektedir. Bu nedenle Kars çayı bu alanda örgülü drenaj ağına sahiptir. Arpaçay'ın kuzey ve kuzeybatısındaki akarsuları drene eden Arpaçay, Kars Çayı ile birleştikten sonra ismi bazı kaynaklarda "Akhuryan / Akhuriyan " Irmağı olarak geçmektedir⁶². Yağbasan köyündeki hidrometri istasyonununun 12 yıllık gözlemleri sonuçlarına göre yıllık ortalama 1.2 m³/sn akıma sahiptir. Yıllık geçirdiği toplam su miktarı 36.5 milyon m³/sn kadar olan Kars çayı, en yüksek akıma 5.1 m³/sn ile mayıs ayında ulaşırken, en düşük akım değeri 0.2 m³/sn ile eylül ayında görülmektedir. Kars çayına ait ortalama akım grafiği incelendiğinde, Aras nehrinin akım grafiğiyle hemen hemen aynı özellik gösterdiği dikkati çeker. Yıl içinde en düşük akım değeri eylül ayında gerçekleşir. Daha sonra, ekim ve kasım aylarında bir yükselme gözlenir. Bunun sonucu kasım ayında 0.6 m³/sn'lik akımla yılın ilk azamî seviyesi oluşmaktadır. Ortalama aylık akım grafiği aralık ve ocak aylarında yeniden azalmaya başlamakta ve şubat ayında 0.3 m³/sn'lik akımla yılın ikinci en düşük seviyesine ulaşılmaktadır. Mart ve nisan aylarında hızla yükselen akım grafikleri, mayıs ayında maksimum seviyeye ulaşır (5.1 m³/sn). Akım mevsimsel sıcaklıktan dolayı bu aydan sonra hızlı bir düşüş gözlenmekte ve bu durum eylül ayına kadar sümektedir. Kars çayına ait akım değerlerinin yıl içindeki değişimlerinden hareketle, bu akarsuların araştırma

---

⁶² Bingöl, 2008: 57-71

sahası içinde kalan bölümlerinde iki seviye alçalması (eylül ve ocak, şubat) ile iki seviye yükselmesi (kasım ve mayıs) gösteren Yağmurlu-Karlı Karmaşık Rejim'e sahip olduklarını söyleyebiliriz

II. BÖLÜM

2. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Tarih; yazı öncesi, Prehistorya (Tarihöncesi) ve yazı sonrası Historya (Tarihi) olmak üzere ikiye ve aradaki geçiş süreci olan Protohistorya (Ön tarih) ile üç bölüme ayrılmıştır. Yazılı tarih M.Ö.3.binde yazının bulunmasıyla başlamış ve bu dönemden sonra tarihçiler için geçmişe yönelik değerlendirmeler kolaylaşırken aynı kolaylığı Prehistorik dönem için söylemek ne yazık ki mümkün değildir. İnsanlık tarihi, yazı ile birlikte bir ivme kazanmışsa da buraya kadar uzun ve zorlu bir süre geçirmiştir. Tarihçiler bu uzun dönemi kendisi arasında bölümlere ayırmışlardır. Tarih öncesi çağlar; Paleolitik Çağ, (Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, Üst Paleolitik), Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ (Erken Neolitik, Orta Neolitik, Geç Neolitik), Kalkolitik Çağ (Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik), Tunç Çağı (İlk Tunç I-II-III, Orta Tunç I-II-III-IV, Son Tunç) diye 5 ana bölüme ayrılmaktadır. Anadolu'da, İlk Tunç çağından sonra, Protohistorik (ön tarih), daha sonra da historik (Tarihi çağlara) Çağ başladığı kabul edilmektedir.

2.1. Jeolojik Zamanlar

Jeologlar, sistemli bir şekilde dünyanın uzun geçmişini birkaç ana bölüme ayırmışlardır. Bunlara göre, gaz halinde bulunan dünyanın katı haline gelmesi günümüzden 4-5 milyar yıl önce olmuştur⁶³. Dört gelişme evresi görülmüştür: İlkel Dönem (Primitif Dönem=Prekambriyen): 570/540 milyon yılları arasına Arkean ve Algonkien devirlerde denir.

I. Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre 540-200 milyon yıl öncedir. İlkel hayatın bulunduğu en eski devirdir. Bu dönemde hem karada hem de suda canlılara rastlanır. Dünya ısı ortalamasının üstündedir. Bu devir kendi arasında altı kısımda incelenir. Bunlar; Permian, Karbon, Devonian, Silurian, Ordovikan, Kambrian'dır.

II. Zaman (Mesozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncedir. Bu dönemde hayat gelişmiştir. İğne yapraklı bitkilerin yanı sıra büyük sürüngenler ve dev kuşlar

⁶³ Baykal , 1974; Ketin, 1994; Yıldırım, 2000: 15

bu dönemin özelliğidir. Kendi arasında üç bölümde incelenir: Bunlar; Kretaceous, Curasik, Triasik'tir.

III. Zaman (Kenozoik): Günümüzden 70-2 milyon yıl öncedir. Dünya genel görünüşü ile günümüz dünyasına yakın bir görünüştedir. İklim oldukça sıcaktır. Hayvanlar alemi daha gelişmiş ve küçülmüştür. Hayvanlar içerisinde memeliler önemli yer tutmaktadır. Bitkiler ise günümüz bitkilerine benzemektedir. Dört bölümde incelenir; Pliosen, Miosen, Oligosen, Eosen

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon öncesine uzanır. Bu dönemde meydana gelen iklim değişiklikleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır. Fauna ve Flora günümüzden farklı değildir. İki bölüme ayrılır: Pleistosen (Buzul Devri) , Holosen (Buzul sonrası devir) diye. Prehistoryacıların "*alet yapan insan*" olarak isimlendirdiği insanın Pleistosen bölümünde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir⁶⁴. Pleistosenin nerede bitip Holosenin nerede başladığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Bazı araştırmacılar Holosenin başlangıcını Buzul Devrinin bitimini; bazıları da fosillerin başlamasını kabul ederler. Prehistoryanın, Alt Paleolitik bölümünü kapsayan Pleistosen boyunca bazı önemli iklim değişiklikleri olmuş, bu değişimler hem dünyamızı etkilemiş hem de bu dönemin kültürleri ve bunların yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu değişiklik aynı zamanda o devir insanların yer değiştirip göçmelerine de etki etmiştir. Şimdi çalışma alanımızdaki tarihi ve arkeolojik merkezleri tarihlendirmekte kullanacağımız çağların genel özelliklerini ve Anadolu'daki gelişim süreçlerini ele almak konunun anlaşılmasında faydalı olacaktır⁶⁵.

2.2. Paleolitik Çağ

Bu dönem insanın avlanma ve yenilebilir bitkilerin toplanması ile beslendiği, mağaralarda ve kaya sığınaklarında yaşadığı kabul edilmektedir. Bu yaşayış biçimi Paleolitik Çağ insanına uygun şartlar doğrultusunda sürekli bir göçü beraberinde getiriyordu. C.J. Thomson 1989'da yaptığı tasnifte dönemleri buluntularına göre değerlendirmiş ve bu döneme Paleolitik veya Eski Taş Çağı denilmesine neden olan genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla oluşturulan baltalar, kesiciler, deliciler ve

⁶⁴ Leakey, 1988: 13. 16

⁶⁵ Memiş, 1989; Kınal, 1962; Akurga, 1999; Harmankaya,-Tanındı, 1996: (TAY-I), Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: (TAY-II), Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997 : (TAY-III), Harmankaya-Erdoğan, 2002: (TAY-IV)

kazıyıcılar gibi aletlerden olduğunu kabul etmiştir⁶⁶. J.Lubbock'un tasnifinde ise aynı dönemin insanların yaşam biçimlerine bakılarak "Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi" adı da verilmiştir⁶⁷. Ancak bu dönem insanın besin üretimi olmaması bu insanların yaratıcı yetenekten yoksun olduklarını göstermeyeceğinden Thomson'un Paleolitik dönem başta olmak üzere Çağları buluntuların türlerine göre yaptığı tasnif anlayışı daha belirgin olarak kabullenilmiştir.

2.2.1. Alt Paleolitik Çağ:

Asya, Avrupa ve Afrika gibi Eski dünyayı oluşturan üç büyük kıtanın arasında kalmasına ve bu üç kıta arasında gerek doğal ve gerekse kültür alışverişlerinde bir köprü oluşturmaya rağmen Anadolu'nun Paleolitik dönemi hakkındaki araştırmalar, son elli yıla kadar çok azdı. Bunda belki de *Paleantoloji* bilim dalının Türkiye'de yeterince tanınmaması ya da gereken ilgiyi görmemesi etken olmuştur. Çünkü bu bilim dalı gerçekten zor ve fazlaca özveri isteyen bir bilim dalıdır. Müzelerimizde bile bu dönemle ilgili buluntular tek bir vitrinle sınırlı kalmakta, çoğunlukla yontma taş endüstrilerinin geçirdiği evreler gösterilmeden buluntular, geliş güzel sergilenmektedir. Paleolitik insanın yaşantısı konusunda ki bilgiler çok sınırlıdır. Bunda taş aletlerin dışında diğer belgelerin günümüze yok denecek derecede ulaşması da rol oynamaktadır. Türkiye'de Paleolitik dönem için mağara ve açık hava yerleşmelerinde sistemli ve ayrıntılı kazıların yapılmaması, Avrupa ve Afrika'ya göre Türkiye için kesin bir kronolojinin henüz tam olarak ortaya konmamasına yol açmaktadır. Ancak yüzey araştırmalarında ve kazılarda ele geçen yontma taş aletlerin özellikle Batı Avrupa ve Yakındoğu Paleolitik endüstrileri ile tipolojik özelliklerine (biçimsel benzerliğine) dayanarak karşılaştırmalı bir kronolojinin kurulmasına çalışılmıştır. Türkiye'de ayrıntılı ve sistemli kazılar artmadığı müddetçe böyle bir çalışmanın yetersiz olduğu, problemlere eldeki sonuçların ışığı altında pek çözümler getirilmediği de bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Türkiye'de ki paleolitik aletlerin, kronolojileri tam olarak saptanmış olan diğer bölgelerdeki alet tiplerinden farklı olduğu da apaçıktır. Bu yüzden, diğer bölgelerin biçimsel özelliklerine dayanarak kronoloji şablonlarını

⁶⁶ Dinçol, 1982: 5; Akurgal, 1987: 12; Kınal, 1987: 9; Memiş, 1989: 8; Akurgal, 1999: 2; Yıldırım, 2000: 13, 14

⁶⁷ Dinçol, 1982: 5; Kınal, 1987: 10; Memiş, 1989: 9.

uygulamak olanaksızdır⁶⁸. Avrupa kıtasında *çaytaşı* (*çakıltası*) endüstrisinin, yaklaşık bir milyon yıl önce yaşandığı varsayımı, günümüz Fransa'sında Nice kenti yakınlarında yer alan Vallonet mağarasında yontma taş aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemi sonucu elde edilen 950.000 tarihine dayandırılmaktadır⁶⁹.

Türkiye'de de Tunceli Eşekisefine⁷⁰, Malatya Aktaş⁷¹, Adıyaman Şehremuz yakını, Ankara Çeçtepe⁷² ve İlhanköyü⁷³, İstanbul Yarımburgaz⁷⁴ ve Gaziantep Düllük⁷⁵ buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir çaytaşı endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır. Türkiye genelinde pek çok Alt Paleolitik yerleşmenin olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Daha önce yapılmış çalışmaların bir araya toplandığı ve Anadolu'nun Paleolitik yerleşmelerin anlatıldığı S. Harmankaya ve O. Tanındı'nın hazırladıkları Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1'de yaklaşık 105 tekil buluntu yeri ile 58 konaklama yerinin olduğu söylenmektedir⁷⁶.

Çalışma Alanımızı oluşturan Arpaçay bölgesinde bu döneme ait olduğunu kesin yargılarda belirtebileceğimiz bir merkezin varlığı tespit edilememesine karşın yakın çevresindeki, Ağzıaçık, Anı-çevresi, Cilavuz (Susuz) ve Tombultepe gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir. Bu merkezlerin varlığı daha stratejik ve yerleşime daha uygun bir coğrafi yapıya sahip olan Arpaçay bölgesinin henüz yeterince araştırılmadığını düşündürmektedir.

2.2.2. Orta Paleolitik Çağ

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla⁷⁷ sağlayan insanoğlu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmiş bulunmaktadır⁷⁸. Bir önceki

⁶⁸ Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14

⁶⁹ Arsebük, 1995: 74.

⁷⁰ Kökten, 1971: 16, Yalçinkaya, 1981: 214; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14, Eşekisefine.

⁷¹ Kökten, 1974: 3, Yalçinkaya, 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı, 1996:14, Aktaş.

⁷² Kökten, 1951:212, Kökten, 1952b:198; Kökten, 1953:186; Harmankaya-Tanıdı, 1996:14, Çeçtepe Yerleşmesi

⁷³ Kökten, 1946:224; Kökten, 1947b: 441-444, Kökten, 1951:212-213; Kökten, 1953:186-188; Taşkıran, 1990: 38; İlhanköyü

⁷⁴ Kansu, 1960: 708-709; Kansu, 196: 657-671; Kansu, 1964: 205-213; Kansu, 1965: 547-548; Kansu, 1970: 117; Kansu, 1972: 22-31; Kökten, 1963: 277-278; Arsebük et al, 1990: 9-38; Arsebük et al, 1991: 17-41; Arsebük et al, 1992: 1-21; Arsebük, 1996a: 15-18; Arsebük, 1996b: 33-50; Özbaşaran, 1995: 27-39; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yarımburgaz.

⁷⁵ Atasayan, 1939:314-315; Kökten, 1947a: 163; Kökten, 1947c: 234-235, Kökten, 1952b: 198; Mellink, 1956: 371; Goetze, 1957: 13; Perrot, 1962: 18, Bostancı, 1963: 88-109; Bostancı, 1975b: 317-321; Bostancı, 1980: 14-25; Kansu, 1971: 217; Tomskey, 1982: 246-247; Yalçinkaya, 1985: 403-413; Yalçinkaya, 1990: 38, 40; Taşkıran, 1990: 40; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Döllek.

⁷⁶ Harmankaya-Tanıdı, 1996.

⁷⁷ Childe, 1994: 53; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 51; Diakov-Kovalev, 1987: 13.

dönemde doğada bulduklarıyla yetinen insan, yaptıkları aletlerle besinleri parçalamıştır⁷⁹. Ancak Orta Paleolitik dönemde yapılan aletler artık silah olarak kullanılmaya başlanmıştır⁸⁰. Araç kullanmaktan araç yapmaya geçişteki gelişme, özellikle savunma silahlarının geliştirilip insanların hayvanlara karşı saldırıya geçebilmelerine olanak verecek düzeye gelmesiyle, bir başka deyişle avcılığa başlamasıyla, toplayıcılık ekonomisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır⁸¹. Toplayıcılık döneminde kadın-erkek iş bölümü bulunmamaktadır. Erkeklerin avcılığa geçişi, ekonomik ve sosyal yapıda da bir değişikliğe yol açmıştır. İnsanlık artık yeni bir aşamaya “*avcılık ve toplayıcılık*” dönemine girmiştir⁸². Fakat avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Ancak “uzman avcılık” döneminde ikinci plana düşecektir. Alt Paleolitikte kullanılan çakıltaşlarının yerini, bir taş parçasına başka bir taş parçasıyla ustaca vurup ondan taş parçalar kopararak biçim verdikten sonra geride kalan “*çekirdek taşlar*” almıştır. Avcılık ve toplayıcılık döneminde çekirdek taşların en gelişmiş biçimi el baltaları denen araçlardır. El baltaları küt ve geniş sırtın elin ayasına yerleştirilerek kavranan, dar ucu sivriltilmiş 15-20 cm büyüklükte taşlardır. Uzun süre bu araçların silah olarak kullanıldıkları, hem bir av hem de bir savaş aleti oldukları sanılmıştır. Ancak L.S.B Leakey, bunları silah olmaktan çok her işte kullanılan çok amaçlı araçlar olduklarını, bunların el baltalarının bir türü olan satırların çağdaşı olduklarını ortaya koymuştur⁸³. Avcılığın başlaması erkeklerin toplayıcılıktan avcılığa geçmesine kadınlar da toplayıcılıkta kalmasına neden olmuştur. Böylelikle ilk iş bölümü başlamış oluyordu. Böylece erkekler avda kadınlar toplayıcılıkta uzmanlaşarak verimliliği arttırmışlardır⁸⁴. Avcılık bir yandan kadınlarla erkekler arasında bir ekonomik işbölümü oluştururken diğer yandan da çalışma alanında erkekler arasında işbirliğini, toplumsal ilişkiler alanında da kadın-erkek işbirliğini pekiştirmiştir⁸⁵. Bu dönemde ateşin kontrol altına alınmasıyla da, avcı ve toplayıcı takımı geceleri hayvanların saldırısından, gecelerin ve kışların soğuşundan korunmasını sağladığı gibi yiyeceklerinin pişirilmesi de gerçekleşmiştir⁸⁶. Ateşin bu maddi etkilerinin yanı sıra,

⁷⁸ Childe, 1994: 54; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 52; Diakov-Kovalev, 1987: 14.

⁷⁹ Childe, 1994: 54; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 52; Diakov-Kovalev, 1987: 14; Leakey, 1988: 46.

⁸⁰ Leakey, 1988: 55.

⁸¹ Şenel, 1995: 58.

⁸² Şenel, 1995: 58.

⁸³ Leakey, 1988: 22-44.

⁸⁴ İlin-Segal, 1974: 11; Şenel, 1995: 60.

⁸⁵ Şenel, 1995: 61.

⁸⁶ Childe, 1994: 34; Childe, 1996: 43; Şenel, 1995: 61.

kamp ateşi çevresinde toplanan avcı ve toplayıcı takımın üyeleri arasında duygusal ilişkileri geliştirdiği takımın birliğini pekiştirdiği de söylenebilir. Avcı ve toplayıcı takımlarıyla toplayıcılığın sürekli göçebeliğinden kurtuluş, geçici kamp merkezlerinin oluşması, beslenme olanaklarının artması, takımın bazı üyelerinin yaşlı sayılabilecek bir yaşa kadar yaşayabilmelerine olanak sağlamıştır⁸⁷.

Türkiye’de Orta Paleolitik Çağ yerleşme ve konak yerlerinin, hemen hemen Anadolu’nun tamamına yayıldığı gözlenmektedir⁸⁸. Ankara yöresi⁸⁹ gibi bazı yerlerdeki bolluğu ise araştırma yoğunluğuna dayandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Antakya Tıkalı⁹⁰ mağara yalnız bu çağı temsil eden buluntularıyla önem kazanmıştır. Yalçinkaya tarafından yönetilen Karain⁹¹ kazılarında Orta Paleolitik Çağ’a tarihlenen tabakanın çok kalın oluşunun saptanması, bu yöremizdeki Orta Paleolitik Çağ alet topluluğunun daha iyi anlaşılmasına yol açacaktır. Yontma taş alet endüstrilerinin yanı sıra kemik aletlerin bulunuşu insanın günlük hayatında hammadde olarak sadece taşın kullanılmadığını, kemik ve ahşabında yaşamında önemli bir yer tuttuğunu bize göstermektedir. Anadolu’nun ilk insan fosilleri de bu çağa ait olan Karain’de ele geçmiştir.

Çalışma Alanımızı oluşturan Arpaçay bölgesinde bu döneme ait olduğunu kesin yargılarda belirtebileceğimiz bir merkezin varlığı tespit edilememesine karşın yakın çevresindeki, Borluk Deresi, Kurbağa Mağarası gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

2.2.3. Üst Paleolitik Çağ:

Üst Paleolitik topluluklar uzmanlaşmış ve özelleşmiş bir “uzman avcılık” dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi işleri, kılların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev eşyalarının yapılması; yemek pişirilmesi

⁸⁷ Şenel, 1995: 62

⁸⁸ Harmankaya-Tanıdı, 1996.

⁸⁹ Kökten, 1953; Şenyürek, 1961a; Yalçinkaya, 1981; Tomsy, 1992; Yalçinkaya, 1985; Kansu, 1937; Kansu, 1938a; Kansu, 1971; Goetze, 1957; Kansu-Ozansoy, 1948; Kınal, 1962; Harmankaya-Tanıdı, 1996.

⁹⁰ Şenyürek, 1958b:57-60, Şenyürek, 1960: 707-708; Şenyürek, 1961b: 518; Mellink, 1962: 72; Kınal, 1962: 10; Alkim, 1963: 71; Minzoni-Deroche, 1988: 277; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tıkalı.

⁹¹ Kökten, 1949: 819-824; Kökten, 1955: 271-283; Kökten, 1959: 12-15; Kökten, 1964a: 151, Kökten, 1964b; Kökten, 1967; Mellink, 1964: 151; Mellink, 1967: 156; Mellink, 1969: 73; Mellink, 1970: 159; Mellink, 1972: 167; Çambel, 1951: 238; Tomsy, 1982: 323-327; Yalçinkaya, 1995a: 57-60; Yalçinkaya, 1995b: 1-11; Yalçinkaya, 1996: 49-70; Yalçinkaya et al, 1997: 1-9; Demirci et al, 1996: 423-431; Alkim, 1968: 1-2; Alkim, 1973:4; Alkim, 1978: 10; Minzoni Deroche, 1993: 147-148; Albrecht, 1990:211-222; Esin-Benedict, 1963: 340; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Karain.

gibi kamp yerlerinde yada mağaralarda yapılan ev işlerine bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dışında kamp içi ve dışı işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır⁹². Topluluklar klanlar biçiminde örgütlenmeye uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçmişlerdir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda birçok topluluk arasında avda iş birliği ilişkileri olmalıdır⁹³. Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamış olmalıdır⁹⁴. Uzman avcılık döneminin insanların konuşmaya başladıkları kabul edilir. İşaretle anlaşma giderek önemini kaybederek yerini konuşmaya bırakmıştır. Bu sayede birey deneyimlerini kendinden sonrakilere bırakabilmiştir⁹⁵. Uzman avcılık dönemi insanın düşünsel dünyalarının somut örneklerini onlardan günümüze kadar gelmiş olan mağara ve kaya resimlerinde, küçük heykelciklerinde ve gömülerinde dolaysız olarak görebilmekteyiz. Üst paleolitik sanat olarak anılan resimler ve heykelcikler uzman avcı topluluklarının estetik değerlerinden çok düşüncelerini yansıtan kalıntılardır. Yukarı Paleolitiğin mağara ve gravürlerinin çoğunluğu hayvanlardır⁹⁶. Bu resimlerde insanların bulunmaması ya da pek az görünmesi, insana değil doğaya yönelik bir anlayışın ve yaşayışın etkisi altında olunduğunun işaretleridir⁹⁷. Güneş, yıldız gibi doğa güçlerinin ve nesnelere bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir. Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmiş olması bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve yaşamlarının bağlı olduğu türler olması da bunu ayrıca göstermektedir. Üst paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat kaygısıyla değil geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler⁹⁸. Bu dönem mağara resimleri arasında, hayvan resimleri arasında az da olsa, başlarına boynuz, maske takmış, hayvan başı koymuş, üzerlerine başı ve ayakları bırakılmış hayvan postu giymiş biçimde kılık değiştirmiş insanlarda görülmektedir. Bu şekiller avı çoğaltmak için yapılan sihir törenlerini yöneten büyücüler olarak yorumlanır⁹⁹. Mağara yada duvar resimlerinin yapılış

⁹² Mellaart, 1975: 18; Şenel, 1995: 71.

⁹³ Dinçol, 1982: 8; Şenel, 1995: 74.

⁹⁴ Şenel, 1995: 74.

⁹⁵ Şenel, 1995: 75.

⁹⁶ Şenel, 1995: 76; Karpuz, 1977: 2.

⁹⁷ Şenel, 1995: 76.

⁹⁸ Leakey, 1988: 130; Childe, 1996: 52; Şenel, 1995: 76.

⁹⁹ Şenel, 1995: 77.

nedeni hayvanların çoğalmas ve avın başarısının artacağı inancıdır¹⁰⁰. Bu resimlerin hayvan sayının artmasına katkısı olmamışsa da avlanan hayvanların sayısının artmasında etkili olduğu kabul edilir¹⁰¹. Ava çıkmadan önce bu resimlerin önünde yapılan törenler ya da mağara dışında avın resimlerle, hareketlerle yapıldığı sanılan törenler ava çıkanları fizyolojik ve psikolojik olarak ava hazırlama işlemi görmüştür¹⁰². Kısacası çoğu yazar bu resimlerin av büyüsü ile ilgili olduklarını kabul etmektedirler. Üst paleolitiğin bir başka ürünü heykelciklerdir. Bunlar taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve belki ağaç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar mağara resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir başka bölümü arkeolojide “venüsler” diye adlandırılan cinsel özellikleri abartılmış bazıları gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar “berekat kültürü”, “doğurganlık kültürü”, “verimlilik kültürü”nün işaretleri olarak yorumlanır¹⁰³ ve daha sonraki “ana tanrıça” motifinin proto tipi olarak kabul edilirler¹⁰⁴. Bu çağda alet yapmaya elverişli kemik, boynuz, ahşap gibi malzemelerin kullanımının yanı sıra alet tiplerinde bir çok yeni tipin ortaya çıktığı gözlenmektedir¹⁰⁵. En çok görülen aletler dilgi endüstrisi içerikli ön kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemdir¹⁰⁶. Türkiye’yi, Avrupa gibi fazla etkilemeyen son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Batı Avrupa’da oluşum silsilesi tam bilinen ve ilk Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisi olan *Aurignacien*¹⁰⁷ endüstrisinin örneklerine benzeyen taş aletler Türkiye’de de bulunmuş ve araştırmacılar tarafından bu endüstriye ait olduğu iddia edilmiştir¹⁰⁸. Anadolu ve Trakya’da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna karşılık yine de Türkiye’de bir Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisinin Avrupa’ya paralel bir gelişim gösterdiğini iddia etmek yeterli kazılar olmadığından çok zordur. Üst Paleolitik Çağ’ın sonuna doğru mikrolit aletlerin ortaya çıkışı ve bu minik parçaların yanyana getirilip birleşik aletlerin ortaya çıkarılışı bu dönem insanların zeka seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma taş endüstrilerin yanısıra yoğun bir kemik alet yapımının var oluşu da bu çağı simgeleyen öğelerdendir.

¹⁰⁰ Toynebee, 1978: 50; Leakey, 1988: 130; Childe, 1996: 52; Şenel, 1995: 77.

¹⁰¹ Toynebee, 1978: 50; Leakey, 1988: 131; Şenel, 1995: 77.

¹⁰² Şenel, 1995: 77

¹⁰³ Childe, 1995: 40; Şenel, 1995.

¹⁰⁴ Çapar, 1979; Işık, 1991; Belli, 2001.

¹⁰⁵ Leakey, 1988: 130; Childe, 1995: 42.

¹⁰⁶ Harmankaya-Tanıdı, 1996: 17.

¹⁰⁷ Leakey, 1988: 130; Childe, 1995: 42.

¹⁰⁸ Harmankaya-Tanıdı, 1996: 17.

Bu çağın Türkiye'deki bazı buluntu yerleri, İstanbul Ağaçlı¹⁰⁹, İstanbul Gümüşdere-Kilyos¹¹⁰, Antalya Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı¹¹¹, Kahramanmaraş Direkli Mağarası¹¹², Van Kızların Mağarası¹¹³ ve Antakya Merdivenli Mağara¹¹⁴ yerleşimleridir. Bu çağa ait buluntu yerleri burada sayılamayacak kadar çoktur¹¹⁵.

Arpaçay Bölgesi ve çevresinde ise Yazılıkaya gibi bir merkezin varlığı bulunmamaktadır.

2.3. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ:

Orta Taş Çağ anlamına gelen Mezolitik çağda da önceki çağ gibi insanlar taş aletler kullanmışlardır, fakat her hangi bir üretim faaliyetinde bulunulmamıştır. Avcılık ve toplayıcılık ekonomisi devam etmiştir. İnsanoğlunun yaşamındaki en köklü değişiklik hiç kuşkusuz üretim faaliyetlerinin başlamasıdır. Tarımın yabani tahıl ürünlerinden elde edilen tohumlarla başlaması ve hayvanların evcilleştirilmesiyle insanlar artık üretim faaliyetlerine başlamışlardır. Tarım topraklarının ovalarda ve düzlüklerde olması mağaralarda yaşayan insanların uzak tarlalara gidip gelişlerini zorlaştırmıştır. Böylece tarımsal üretim yaptıkları topraklara bağlanmaya başlamışlardır. Göçebe yaşam sona ermeye başlarken, tarlaların yakınında evler inşa etme ihtiyacı doğmuştur. Bu çağda tarıma geçişin ve yerleşik hayatın başlamasının ilk evreleri görüldüğü için bilim adamları tarafından bir geçiş dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Epipaleolitik adı da verilmektedir. Türkiye'de iklim koşullarının ılımanlaşması sonucunda buzul çağı sona ermiştir. Doğal çevrede değişimler gerçekleşmiştir. Çevredeki bu değişimler insanların günlük yaşamlarının ve kullandıkları aletlerin değişmesine neden olmuştur.

¹⁰⁹Esin, 1992: 63-64; Esin, 1994: 452-453; Özdoğan, 1982: 48; Özdoğan, 1985: 222; Özdoğan, 1986a: 416; Gatsov- Özdoğan, 1994: 101-106; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağaçlı

¹¹⁰ Özdoğan, 1983a: 137; Özdoğan, 1983b: 411; Özdoğan, 1985: 221-232; Gatsov-Özdoğan, 1994: 106-107; Esin, 1992: 64; Esin, 1994: 452; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Gümüşdere-Kilyos.

¹¹¹ Bostancı, 1959: 131-140, 145-163, Bostancı, 1966: 21-24, Bostancı, 1967b: 64-83, Bostancı, 1968: 51-54; Bostancı, 1975a: 19; Bostancı, 1978a: 133-141; Bostancı, 19978b: 148-174; Kınal, 1962: 11-12; Anati, 1968: 27-29; Mellink, 1977: 291; Mellaart, 1975: 42,78, 92-93; Esin, 1981a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Beldibi/Kumbucağı.

¹¹²Kökten, 1959: 15; Kökten, 1960: 47-48, Mellink, 1964: 151; Hours et al, 1994: 151; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Direkli Mağarası.

¹¹³ Belli, 1975: 28-29; Belli, 1979: 19-27.

¹¹⁴ Şenyürek-Bostancı, 1958a: 147-156, Şenyürek-Bostancı, 1958b: 171-184; Bostancı, 1967a: 19-24; Bostancı, 1973b: 30; Bostancı, 1975a: 18; Mellink, 1959: 74; Kınal, 1962: 10; Alkım (B), 1968: 44-45; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Merdivenli Mağara.

¹¹⁵ Kınal, 1987; Memiş, 1989; Akurgal, 1989; Harmankaya-Tanıdı, 1996: TAY 1; Yıldırım, 2000.

Genellikle bu çağı ve aletlerdeki değişimi temsil eden mikrolit aletlerin varlığı da bilinmektedir. Ülkemiz de hem bu Çağı temsil eden hemde o döneme ait mikrolit aletlerin bulunduğu önemli yerleşim merkezleri ise Burdur yakınlarındaki Baladız (Baradız)¹¹⁶, Konya yakınında Dervişin Hanı¹¹⁷, Samsun Tekeköy¹¹⁸, Ankara Macunçay¹¹⁹, Antalya Kumbucağı Kaya Sığınağı¹²⁰ ve Belbaşı Kaya Sığınağı¹²¹, Adıyaman Keçiler (Palanlı)¹²² gibi yerleşim merkezleri vardır.

Türkiye de Mezolitik Çağa ait yerleşim merkezlerine ayrıca İstanbul çevresinde, Marmara ve Karadeniz kıyılarında da rastlanılmaktadır. Eğer daha kapsamlı kazılar yapılırsa Mezolitik Çağın teknolojisinin ayrıntılı bilgilerine ulaşılabilecektir. Anadolu'da ki toplumlarda Pleitosen'den Holosen'e geçişte Paleolitik dönemden kalma yaşam şeklinin bu çağda da devam ettirildiği görülmektedir. Avcılık ve toplayıcılık geleneklerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Mezolitik çağda Türkiye'de de yapılmış olduğu bilinen Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı ve Keçiler Mağarası kaya resimlerinde hayvan ve insan betimlemeleri açık bir şekilde görülmektedir. Bu da şu kaniya varmamıza neden olmaktadır, Mezolitik çağ topluluklarının, Üst Paleolitik çağdan kalma bir gelenekle, avlanmalarını kolaylaştırdığına inandıkları av büyüsüyle ilgili resimler yaptıkları görülmektedir.

Arpaçay bölgesinde bu döneme ait herhangi bir merkezin varlığı tespit edilememiştir.

¹¹⁶ Kökten, 1952a: 201; Goetze, 1957: 16; Kına, 1962: 12; Bostancı, 1967b: 56-58; Cohen-Erol, 1969: 397; Erol, 1972: 16,18; Esin, 1979: 46; Esin, 1981a: 7-8; Hours et al, 1994: 73; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Baladız/Baradız.

¹¹⁷ Cohen-Erol, 1969: 391, 393-394, 397; Cohen, 1970: 130; Erol, 1972: 25; Esin, 1979: 46; Esin, 1981: 7; Hours et al, 1994: 114; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Dervişin Hanı.

¹¹⁸ Kökten, 1947c: 224; Kökte,1951: 202; Kökten, 1952a: 170-171;Kansu, 1944: 673, 677-682; İnan, 1947: 123; Bostanc, 1952: 140; Bostancı, 1967b: 58-59; Goetze, 1957: 16; Kınal, 1962: 11; Yalçınkaya, 1981: 214; Yalçınkaya, 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tekeköy/Fındıcak.

¹¹⁹ Kansu-Ozansoy, 1948: 387-390; Bostancı, 1967b: 58; Esin, 1981b: 6; Yalçınkaya, 1985: 427; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Macunçay

¹²⁰ Bostancı, 1967b: 64-83, Bostancı, 1968: 51-54; Bostancı, 1975a: 19; Bostancı, 1978a: 133-141; Bostancı, 1978b: 148-174; Kınal, 1962: 11-12; Anati, 1968: 27-29; Mellink, 1970: 159; Mellink, 1977: 291; Mellaart, 1975: 42,78,92-93; Esin, 1981a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Beldibi/Kumbucağı.

¹²¹ Bostancı, 1962: 233-251, 273-275; Bostancı, 1963b: 256, 258-260; Bostancı, 1964: 26, 34, 35 Bostancı, 1967b: 83-87, 89-90; Bostancı, 1971a: 1-3, 7-48; Bostancı, 1978a: 136; Bostancı, 1978b: 148, 152, 163, 167; Esin, 1981a: 15-18; Hours et al, 1994: 78; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Belbaşı.

¹²² Von der Osten, 1933: 131; Anati, 1968: 29-32; Bostancı, 1971c: 47, 50-52; Bostancı, 1973a: 145; Hours et al, 1994: 267; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Keçiler Mağarası.

2.4. Neolitik Çağ:

Tarihöncesi uygarlığında, Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ'dan sonra gelen, İklimin dünyada değişmesiyle yaşanacak alanların artması ve yeni çevre şartlarına uyumla birlikte insanoğlu da besin üretimine başladı. İşte bu üretim faaliyetlerinin başladığı ilk dönem Neolitik dönemdir. Bu dönem de hayvanlar evcilleştirilmiş, tarımsal üretim tam olarak başlamış, yerleşik yaşama geçilmiş ve pişmiş topraktan çanak çömlek yapılmaya başlanmıştır¹²³. Ancak Neolitik dönem bunlarla sınırlı değildir. Dönemde birbirini etkileyen ve takip eden gelişmeler silsilesi vardır. Bu durumda dönemi simgeleyecek tek bir olayın olmadığını göstermektedir¹²⁴. Neolitik dönem de insanlık tarihindeki önemli gelişmelerden biri olan toprağa hakimiyet dönemi başlamıştır. Bu hakimiyet insanın sadece üretim yapması değildir maddi manevi her alandaki gelişmesidir. Neolitik, toprağa yerleşme, mimari eserler yapma, mekan kullanma, teknik yönünden ilerleme, demografik, sosyal yapı, sanatsal ve dinsel gibi çeşitli alanlardaki gelişmelerdir. Tüm bu olgular birbirleriyle etki-tepki içerisinde bir bütünün parçalarını oluştururlar. Bu dönemde avcılık ve toplayıcılık yaşam tarzından yerleşik yaşam tarzına ilk kez geçiş yakın Doğu'da (Kuzey Levant Bölgesi)'nde gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler de Anadolu'nun da etkili olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Hatta yadsınamayacak kadar önemli yerleşim merkezleri kazılar sonucu gün yüzüne çıkarılmıştır.

Bu dönemi aydınlatan önemli merkezler şunlardır: Coba Höyük¹²⁵, Mersin Yumuktepe¹²⁶, Gözlükule¹²⁷, Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek, Çayönü¹²⁸, Biris¹²⁹, Göbekli Tepe¹³⁰, Hacılar¹³¹, Çatalhöyük¹³²,

¹²³ Neolitik Çağ; bazı çalışmalarda Yeni Taş Devri ya da Cilalı Taş Devri olarak geçmektedir. Neolitik Çağ sınıflandırılırken Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak ikiye ayıranlar da vardır. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ise İlk ve Son başlıklarıyla iki evre olarak incelenmiştir.

¹²⁴ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: 13. Mellaart, 1975; Yakar, 1994; Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1995; Özdoğan, 1996a; Özdoğan, 1993.

¹²⁵ Garstang, 1913: 68; Garstang, 1937: 132-134; Bittel, 1939: 100-101; Yakar, 1991: 87; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Coba Höyük/Sakçağözü.

¹²⁶ Garstang, 1953; Mellaart, 1975: 56; Yakar, 1994: 31; Sevin-Caneva, 1995: 27-41; Sevin-Caneva, 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Yumuktepe.

¹²⁷ Mellaart, 1962: 43-47; Yakar, 1979: 55, 57, 61; Yakar, 1991: 135-136; Hourset et al, 1994: 337; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Gözlükule.

¹²⁸ Braidwood, 1964; Alkım (H), 1970: 2; Çambel, 1971: 25-39; Mellink, 1971: 159; Braidwood, 1972: 310-320; Çambel, 1987: 129-130; Özbek, 1989: 121-152; Özdoğan-Özdoğan, 1990: 387-396; Özdoğan et al, 1994: 103-122; Özdoğan, 1996: 25-26; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Çayönü.

¹²⁹ Benedict, 1980: 136, 138-139; Çambel-Braidwood, 1980: 12-13; Yakar, 1991: 57; Balkan-Atlı 1994b: 99; Hours et al 1994: 83; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Biris Mezarlığı.

¹³⁰ Benedict, 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood, 1986: 8; Balkan-Atlı, 1994b: 98-99; Hours et al, 1994: 144; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Göbekli Tepe.

Suberde (Görüklük Tepe)¹³³, Erbaba¹³⁴, Can Hasan I¹³⁵, Can Hasan III¹³⁶, Kuruçay¹³⁷, Hayaz¹³⁸, Nevali Çori¹³⁹, Hallan Çemi¹⁴⁰, Hocaçeşme¹⁴¹ ve son olarak Bademağacı¹⁴² araştırmaların yapılmış olduğu bazılarında ise devam ettiği merkezler Anadolu'nun Neolitik Çağı¹⁴³ hakkında bizlere ayrıntılı bilgiler veren önemli yerleşim merkezleridir.

Anadolu'nun Neolitik Çağı hakkında geniş bir araştırma yapmış olan Yakar, Aras vadisinin verimli tarım alanlarına ve hayvancılık için elverişli geniş otlaklara sahip olması nedeniyle bu dönemde bölgenin yerleşke gördüğünü belirtmiştir¹⁴⁴.

Araştırma bölgemizde bu döneme ait bulgulara rastlanılmamıştır. Ancak Arpaçay'ın kuzeyine kalan (Çıldır)Akçakale adasında ve Harabe Mevkii yapılarında rastlanılmıştır¹⁴⁵. Ayrıca yakın çevresindeki Kurbanaga Mağarası ve Gökçeli Köyü gibi merkezlerin varlığı da bilinmektedir.

¹³¹ Mellink, 1960: 62; Mellaart, 1961a: 39-75; Alkım, 1968: 67-68; Mellaart, 1970a; Erol, 1972: 13-52; Esin, 1981: 33-38; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Hacılar.

¹³² Mellaart, 1961b: 172-177; Esin, 1981: 47-59; Mellaart, 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat, 1989: 14-21 Matthews, 1996a: 73-77; ; Matthews, 1996b: 79-99; Hodder, 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Çatalhöyük.

¹³³ Bordaz, 1965: 30-32; Mellink, 1965: 134-135; Bordaz, 1966: 32-33; Alkım (H), 1967: 4-5; Bordaz, 1973: 282-288; Esin, 1981: 41-46; Yakar, 1991: 172; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Suberde/Görüklük.

¹³⁴ Bordaz, 1969: 43-71; Mellink, 1970: 159; Bordaz, 1973: 282-288; Esin, 1981: 59-63; Yakar, 1991: 148-151; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Erbaba.

¹³⁵ French, 1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Can Hasan I.

¹³⁶ French, 1970: 139-148; French, 1972: 181-190; Payne, 1972: 191-194; Mellaart, 1975: 96-98; Payne, 1979: 8-9; Mellink, 1980: 503; Esin, 1981a: 38-41; Ataman, 1987: 339-346; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Can Hasan III.

¹³⁷ Özsait, 1977: 78-83; Özsait, 1979: 101-104; Duru, 1985: 202; Duru, 1986a: 249-253; Duru, 1987b: 305-313; Duru, 1988a: 65-70; Duru, 1989b: 57-60; Duru, 1990: 81-90; Duru, 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Kuruçay

¹³⁸ Özdoğan, 1977: 144-145; Serdaroglu, 1977: 117; Roodenberg, 1982: 27-32; Mellink, 1982: 562; Roodenberg, 1985: 1-4; Ataman, 1988: 81-85; Ataman, 1990: 197-207; Yakar, 1991: 62-63; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Hayaz Höyük.

¹³⁹ Mellink, 1984: 449; Hauptmann, 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Nevali Çori.

¹⁴⁰ Mellink, 1992: 121-123; Rosenberg, 1992: 447-460; Mellink, 1993: 107; Rosenberg, 1994: 223-238; Yakar, 1994: 3-5; Rosenberg, 1995a: 85-94; ; Rosenberg, 1995b: 79-83; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Hallan Çemi Tepesi.

¹⁴¹ Erzen-Başaran, 1991: 159-160; Özdoğan et al, 1991: 81-82; Mellink, 1993: 110; Özdoğan, 1993: 182-186; Yakar, 1994: 52-53; Erzen, 1995: 456-457; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Hocaçeşme.

¹⁴² Mellaart, 1961b: 159, 166-172; Yakar, 1994: 33; Duru, 1995a: 69-77; Gates, 1995: 213; Duru, 1996a: 87-59; Duru, 1996b: 49-59; Gates, 1996: 285; Duru, 1997: 3; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Bademağacı.

¹⁴³ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997.

¹⁴⁴ Yakar, 1991: 99.

¹⁴⁵ Akçakale adasında şimdiye kadar yapılan araştırmalar ve günümüze kadar ulaşmış mimari yapılar. Neolitik dönem yaşam anlayışı ile örtüşen bir şekilde inşa edilmiş olduğu düşünülmekte ve kazısı

2.5. Kalkolitik Çağ:

Bakır ve Taş Çağı olarak da bilinen Kalkolitik Çağ'ın Anadolu'daki gelişimiyle alakalı bilgiler oldukça sınırlıdır. Ayrıca tarih öncesi dönemleri birbirinden ayırmak oldukça zordur. Herhangi bir yazılı belge bulunmadığından dönemleri kesin çizgilerle ayıramıyoruz. Örneğin Son Neolitikten - İlk Kalkolitik Çağı, Son Kalkolitik Çağdan da İlk Tunç çağını ayırmak oldukça zordur. İlk maden kullanımının Neolitik çağda olmasına rağmen bu dönemde bakır madeninin çok kullanılmasından dolayı Kalkolitik ismini almıştır. Tunç çağlarının ayrılmasını sağlayan arsenikli Tunç'un kullanımı ise ilk kez Kalkolitik Çağda başlamıştır¹⁴⁶. Kalkolitik çağ sınıflandırılması ise diğer gelişmelerle birlikte maden kullanımı ile sağlanmakta. Avcılıktan tarım ekonomisine geçişle Kalkolitik toplum üzerinde de bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Önceleri duvar resimlerinde avlanma sahneleri ve erkek tasvirleri yer alırken bu dönemde bereketlilik simgesi olan kadın figürleri ve Leopar figürleri ile desteklenmiş tanrıça heykelleri yer almaya başlamıştır. Heykel yapımında kil kullanılırken resimler de geometrik desenler şeklinde pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömlekler üzerine yapılmıştır. Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması bölgenin diğer bölgelerle kültür etkileşimine girmesini zorlaştırırken kendi içerisinde etkileşimlere açık olmasına sebep olmuştur. Ancak Mezopotamya kültürlerinden ve Transkafkasya kültürlerinden etkileşimlerde olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu Mezopotamya ve İran Kalkolitik çağ kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Dönem dönem Mezopotamya kültürlerinden Halaf, Ubeid ve Uruk kültürleri etkili olmuştur. Bu kültürlerin etkisiyle de olabilir Kalkolitik çağda maden kullanımı değişiklik göstermiştir. Bu durumda Kalkolitik çağın dönemlere ayrılarak incelenmesini gerektirmiştir. İşte bu maden kullanımının dönemlere göre değişmesi Kalkolitik çağın üç döneme ayrılarak incelenmesine neden olmuştur. Erken Kalkolitik çağ, Orta Kalkolitik çağ ve Geç Kalkolitik çağ olmak üzere. Anadolu'daki bu dönemlere ait yerleşmelere bakacak olursak:

Erken Kalkolitik çağda Anadolu da özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü etkili olmuştur. Halaf kültürü Zağros dağlarından Çukurova bölgesine, Zap'tan Fırat nehrine, Orta Mezopotamya'dan Muş ovasına kadar ulaşan bir alanda etkili olmuştur. Bu kültürü Silopi ovasındaki

---

devam eden bölümlerdeki yapıların Paleolitik dönemde oluşturulduğu veya kullanılmaya başlandığı yada en azından Neolitik dönemde kesin bir yerleşim gördüğü düşünülmektedir.

¹⁴⁶ Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998: 7.

Takyantepe'de¹⁴⁷. Kahramanmaraş ovasındaki Domuztepe'de görmek mümkündür¹⁴⁸. Bu döneme ait diğer önemli merkezler ise Hacılar¹⁴⁹ ve Kuruçay'dır¹⁵⁰.

Orta Kalkolitik çağda Mezopotamya'ya egemen olan Ubeid kültürü Güneyde Umman körfezinden Kuzeyde Azerbaycan'a, Batıda doğu Akdeniz hatta İç Anadolu'dan doğuda İran'a, kadar yayılan¹⁵¹ bir kültür özelliği göstermektedir. Bu döneme ait Anadolu'daki önemli yerleşim merkezleri Malatya Değirmentepe¹⁵², Mersin Yumuktepe¹⁵³, Elazığ Tülintepe¹⁵⁴ ve Norşuntepe¹⁵⁵ ve Konya civarındaki Can Hasan¹⁵⁶ gibi yerleşmelerden oluşmaktadır.

Geç Kalkolitik çağa gelindiğinde ise Doğu Anadolu'yu, bu sefer Mezopotamya kökenli yeni bir kültür olan Uruk kültürü etki altına almıştır. Bu kültür ile bölge kültürünün etkileşimi sonucu Anadolu'nun Son Kalkolitik çağı oluşmuştur. Bu çağa ait önemli Anadolu yerleşim merkezleri ise Elazığ Tepecik¹⁵⁷, Hassek¹⁵⁸, Hacinebi¹⁵⁹, Denizli'deki, Büyük Menderes'in kaynağında bulunan

¹⁴⁷ Garstang, 1953; Şenyürek, 1954: 1-25; Yakar, 1985: 226; Sevin et al, 1997: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe.

¹⁴⁸ Çambel-Özdoğan, 1985: 259-272; Çambel, 1986b: 277-278; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Domuztepe.

¹⁴⁹ Mellaart, 1960a:83-104; Mellaart, 1970: Duru, 1996b: 54-55; Yakar, 1997: 448-449; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hacılar.

¹⁵⁰ Özsait, 1977: 78-83; Özsait, 1979: 101-104; Duru, 1987b: 305-313; Duru, 1988a: 65-70; Duru, 1989b: 57-60; Duru, 1990: 81-90; Duru, 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Kuruçay.

¹⁵¹ Dolukhanov, 1998: 368

¹⁵² Birgül, 1981: 21-22; Esin et al, 1985: 50-59; Özbal, 1986: 101-113; Özbek, 1986a: 107-130; Esin et al, 1987: 77-82; Esin, 1989: 135-141; Balkan- Atlı, 1995: 127-148; Türkmenoğlu-Göktürk, 1996: 599-607; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Değirmentepe.

¹⁵³ Garstang, 1953; Şenyürek, 1954: 1-25; Yakar, 1985: 226; Sevin et al, 1997: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe.

¹⁵⁴ Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974a: 143-147; Esin-Arsebük, 1974a: 63-78; Esin-Arsebük, 1974b: 137-142; Arsebük-Korfmann, 1976: 134-144; Esin, 1976a: 119-133; Esin, 1979a: 115-119; Esin, 1979b: 65-76; Arsebük, 1980; Dereli, 1983: 219-229; Özbal, 1983: 210-211; Yakar, 1985: 294-295; Esin, 1988: 79-85; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tülintepe.

¹⁵⁵ Hauptmann, 1976a:53-56; Hauptmann, 1976b: 70; Hauptmann, 1979: 55-57; Hauptmann, 1982: 28-31; Yakar, 1985: 293-294; Arsebük, 1986a: 67-68; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Norşuntepe.

¹⁵⁶ French, 1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Can Hasan I.

¹⁵⁷ Esin, 1975a: 46-47; Bıçakçı, 1982; Esin, 1982: 84-93; Özbal, 1983: 210-211; Yeğingil, 1983: 253-258; Esin, 1984: 68-76; Yakar, 1985: 289-290; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹⁵⁸ Behm-Blancke, 1986: 87-101; Becker, 1987: 139-147; Göksu et al, 1992: 140-147; Weiner, 1992: 225-237; Weiner et al, 1992: 86-100; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hassek Höyük.

¹⁵⁹ Algaze et al, 1991: 202-203; Miller, 1996: 168-172; Stein-Mısır, 1994a: 131-152; Stein-Mısır, 1994b: 144-189; Stein-Mısır, 1995: 121-140; Stein-Mısır, 1996: 109-128; Stein et al, 1997: 111-171; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hacinebi.

Beycesultan'dır.¹⁶⁰ Hiç kesintisiz yerleşim gören bu höyükte 40 farklı tabakaya raslanılmıştır. Bu katmanlardan en eskisi 20. kattır, oda Geç Kalkolitik çağa tarihlenmektedir. Bu höyükte yaşayan insanların yerleşik bir yaşam sürdürdükleri tarım ve hayvancılığı bildikleri ve dokumacılıkta ileri seviyede oldukları ilk yerleşmeden çıkan kalıntılardan anlaşılmıştır¹⁶¹. Yine döneme ait Karadeniz Bölgesinde İkiztepe¹⁶², Marmara Bölgesinde Kumtepe¹⁶³ ve Beşik-Sivritepe¹⁶⁴ İç Anadolu Bölgesinde Alishar¹⁶⁵, döneme ait diğer önemli yerleşim merkezleridir.

Kalkolitik çağın yapı özellikleri ise içlerinde tahıl ambarları ve ocakları bulunan, dikdörtgen biçiminde, tek odadan oluşan kerpiç evlerden oluşmaktadır. Bu ev planı daha sonra Batı Anadolu'da ve Ege dünyasında megaron adlı yapılarda kullanılmıştır.

Çalışma Alanımızı oluşturan Arpaçay bölgesinde bu döneme ait her hangi bir yerleşim yerine rastlanılmamıştır.

2.6. Tunç Çağ

Türkiye'de Kalkolitik çağ kültüründen sonra hemen onu Tunç Çağı takip eder. Bu kültür değişimi genellikle M.Ö. III. Bine yerleştirilir. Tunç çağını üç ana bölümde inceleyebiliriz bunlar ilk, orta ve son Tunç Çağı, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devleti dönemlerini, Son Tunç Çağı evresi Hitit İmparatorluğu dönemini içine alır. Eski dünya da başlayan ticaret ilişkileri ve kültürlerin etkileşimi Kalkolitik çağdan itibaren, Anadolu yarımadasını Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi haline gelmişti. Araştırmacıların Son/Geç Kalkolitik çağ adını verdikleri çağdan, İlk Tunç Çağı adını verdikleri çağa geçişin kesin bir tarihi bilinmemektedir. Bu geçişi göç yada iklimsel kriterlere de bağlamak doğru değildir. Doğru olmayan bir başka bilgide bu geçişin kesintisiz olduğunun söylenmesidir.

¹⁶⁰ Lloyd-Mellaart, 1959: 38-50; Lloyd-Mellaart, 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart, 1962: 112; Yakar, 1985: 161-162; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Beycesultan..

¹⁶¹ Dinçol, 1982: 14

¹⁶² Kökten et al, 1945: 395; Burney, 1956 179; Alkım et al, 1983; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: İkiztepe.

¹⁶³ Koşay-Sperling, 1936: 29-50; Şenyürek, 1949: 295-304; Arık, 1953: 79; Arsebük, 1969; Sperling, 1976: 305-364; Yakar, 1985: 147-148; Korfmann et al, 1995: 212-289; Harmankaya –Tanıncı Özbaşaran, 1998: Kumtepe.

¹⁶⁴ Arık, 1953: 31-35; Korfmann, 1989:323-324; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Beşik-Sivritepe.

¹⁶⁵ Arık, 1933: 43-44; Von der Osten, 1937: 1-96; Yakar, 1985: 198; Harmankaya-Tanıncı Özbaşaran, 1998: Alishar.

Oysa Son Kalkolitik çağ denilen dönemdeki yerel kültür öğeleri yerel geleneklere bağlı kalarak gelişmelerine devam etmişlerdir¹⁶⁶. Türkiye’de madencilik yaygınlaşması madenin özellikle bakırın uzun süren bir kullanım sürecinin sonucudur. Bu Çağlarının, ilk evresinin son dönemlerinde tunç eşya çoğalmaya başlamıştır¹⁶⁷ Dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde ilk Tunç Çağı evresinin genel özellikleri olarak deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı önemli miktarda bakır kullanımıyla birlikte arsenikli tunç üretiminin bu dönemde başladığı düşünülebilir.

Çağın iş kolları arasında her halde en çok tutulan iş kolu haline gelmesi maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmekle olmuştur. Taş yontuculuğu da önemini kaybetmemiştir. Büyük sur duvarlarıyla korunma yöntemi büyük yerleşme yerlerinin tamamında görülmektedir¹⁶⁸. Doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasında, küçük köylerin kasabalaşmasında deniz ticaretinin artması önemli etken olmuştur. Kervan yolu üzerindeki ve doğal geçitleri tutan yerleşmelerde önem kazanmıştır¹⁶⁹. Toplumda önemli bir kişi haline gelmenin ait oldukları toplumu idare etmenin seçkinler sınıfına dahil olmanın en geçerli yolu belki de ticareti organize etmekten geçiyordu. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir, kasabaları idare edecek idari sınıflar da ortaya çıkmıştır¹⁷⁰. Olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da yönetici sınıf temsil etmektedir. Bu dönemde sınıflar arasında askerlik daha önemli hale gelmiştir. Tapınak yada tapınak benzeri işlevi gören yapılar tüm yerleşmelerde inşa edilmiştir¹⁷¹. Tunç çağında dericilik, dokumacılık geçmişten gelen özelliklerini aynen devam ettirmiştir. Geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık bu çağda gelişmiş, avcılık ise kişisel yapılan bir uğraş olmuştur¹⁷². Yine yörelere göre Neolitik ve Kalkolitik çağ mimari özellikleri görülmüştür. İç Anadolu Bölgesinin kuzeybatısında yer alan, Eskişehir ve çevresinde, Batı Akdeniz Bölgesinde yer alan Antalya ve çevresi ve Doğu Anadolu’nun bazı yörelerinde “Anadolu’ya özgü mimari ve Megaron”¹⁷³ adı verilen yapılara rastlanmıştır. Bu yapılar bir düzende sıralanmış ve bir avlu etrafında toplanmış evlerden oluştuğu kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu yapıların Anadolu’nun her yerinde olup olmadığı

¹⁶⁶ Harmankaya-Erdoğu, 2002: 10

¹⁶⁷ Dinçol, 1982: 15.

¹⁶⁸ Naumann, 1985: 496; Aktüre, 1994: 114;

¹⁶⁹ Umar, 1982: 10.

¹⁷⁰ Childe, 1996: 104: 151; Hout et al, 2000: 38.

¹⁷¹ Dinçol, 1982: 16; Naumann, 1985; Childe, 1996: 106; Dolukhanov, 1998: 359.

¹⁷² Akurgal, 1989: 26

¹⁷³ Mellaart, 1959:153; Akurgal, 1989: 242; Naumann, 1985: 223.

bilinmemektedir. Ege kıyılarında ise Ege adalarından etkilenildiği düşünülen bir mimari tarzında, taş döşemeli sokakların yanına inşa edilmiş uzun ev tipinde yerleşimler bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde şato ve kale tipi yerleşmeler de çoğalmıştır. Buna rağmen saray denebilecek yapılara rastlanmamıştır. Karadeniz iklimi etkisinde kalan bölgeler haricinde, Anadolu'nun diğer bölgelerinde ahşap destekli kerpiçe yapılan yapılara da daha önceki dönemlerde olduğu gibi aynen rastlanılmaktadır. Bazı bölgelerde ise taş temelde kullanılmıştır. Bu dönemdeki ölü gömme geleneklerin de ise küp mezar, sanduka mezar ve toprak mezar tipleri görülmektedir. Mezarlıklar günümüzdeki gibi yerleşim alanı dışında ama yerleşim yerinin yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara (*hocker*) durumunda yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Bu armağanlar genellikle ölünün sonraki yaşamında faydalı olabilecek eşyalardan oluşmaktaydı. Mezar tipleri ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapılmıştır¹⁷⁴. Dönemin dinsel inançlarını idoller yansıtmaktadır. İdollerin insan heykelcikleri şeklinde ya da benzer biçimlerde yapılması insana yönelik bir tapınmanın olduğunu gösterir. İnsanoğlunun doğayı sınırlı da olsa tanınması, doğaya ve hayvanlara karşı tapınmadan yavaş yavaş uzaklaşmalarına neden olmuştur¹⁷⁵. Siyasal oluşumlarla güçlü iktidarların insanlar üzerindeki psikolojik ve sosyal baskıları da insanların inançlarının bu yöne kaymasına neden olmuş olabilir. Dünyaya hakim olma eğilimini artık insanlar almıştır¹⁷⁶. Bu çağ kentlerin de belirgin bir sur sisteminin olmamasına rağmen Aslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Hatta bazı tarihçiler Troya'nın bir *kent-devleti* olduğunu savunmaktadırlar¹⁷⁷. İlk Tunç Çağı genellikle M.Ö. 3000-2000 yılları arasına yerleştirilmektedir. Bu çağda bütün Anadolu kültürlerinin aynı yapıda olmaları beklenilemez. Bu çağın bölgelere göre yerleşmeleri arasında Marmara bölgesinde, Hisarlık Tepe (Troya)¹⁷⁸, Troya yakınlarındaki Beşik (Yassitepe)¹⁷⁹

¹⁷⁴ Harmankaya-Erdoğu, 2002: 11

¹⁷⁵ Özgüç-Akok, 1958: 17.

¹⁷⁶ Tarhan, 1984: 111; Durmuş, 1993: 65-66

¹⁷⁷ Aktüre, 1994: 180. Şenel, 1991: 231.

¹⁷⁸ Schliemann, 1884; Özgüç, 1945: 56-58; Arık, 1953; Mellaart, 1957: 69-78; Kinal, 1962: 21-22; Yakar, 1979a: 51-67; Mellink, 1980: 505; Korfmann, 1989: 325-326; Korfmann, 1995: 239-262; Korfmann, 1996: 284-287; Korfmann, 1997: 427-453; Korfmann, 1998: 19-26; Korfmann, 1999: 357-370; Korfmann, 2000: 287-298; Korfmann, 2001: 347-348; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Hisarlık Tepe/Troya.

¹⁷⁹ Lamb, 1932: 125; Cook, 1973: 177-178; Korfmann, 1983a: 236-237; Mellink, 1983: 431; Korfmann, 1985: 182-183; Korfmann, 1986: 229-230; Korfmann, 1988: 131-134; Korfmann, 1989: 323-329; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Beşik/Yassitepe.

mimari yapısı önemlidir. Kuzeybatı Anadolu'nun Son Kalkolitik çağdan İlk Tunç Çağı'na geçiş yerleşmesini ise en iyi Kumtepe¹⁸⁰ yansıtır.

Ege bölgesinde son yıllarda yapılmış olan araştırmalara ve kazılara göre, bölgenin M.Ö. 3. binden itibaren Helen ve Roma kentlerinin yerleşiminin başladığı, hatta M.Ö.4. bine kadar ulaştığının anlaşılmasıdır. Örneğin İzmir Körfezi'nin güney kıyısındaki, Urla yakınlarındaki antik Klozemenai, Limantepe¹⁸¹ kenti M.Ö 3. bin yılına tarihlendirilmektedir. Bayraklı'nın (İzmir'in en eski yerleşim merkezi)¹⁸² ilk yerleşiminin bu evrede başladığı tahmin edilmektedir. Bu döneme ait Ege bölgesinin diğer yerleşim merkezleri ise bölge kuzeyindeki Kaymaktepe (Höyücek)¹⁸³ ve İç Batı Anadolu bölümünde ki Beycesultan'dır¹⁸⁴.

Akdeniz Bölgesini, Alanya'yı sınır olarak kabul edersek, Doğu ve Batı Akdeniz diye iki bölümde incelemek daha doğru olacaktır. Batı Akdeniz bölümü genellikle Güneybatı Anadolu etkisi altında kaldığı için bu bölge içinde değerlendirilmelidir. Bölgede Kazısı yapılan en önemli yerleşim merkezi Karataş (Semayük)'tür¹⁸⁵. Göller bölümündeki Bademağacı¹⁸⁶ ile Kuruçay¹⁸⁷ ise önemli kültür merkezleri arasındadır.

Doğu Akdeniz'de yer alan verimli Çukurova'nın İlk Tunç Çağı I evresinden beri yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Bu bölüm de en iyi tabakalanmayı Tarsus

¹⁸⁰ Koşay-Sperling, 1936: 29-50; Kansu, 1937: 557-582; Şenyürek, 1949: 295-304; Arık, 1953: 79; Arsebük, 1969; Sperling, 1976: 305-364; Yakar, 1985: 147-148; Korfmann et al, 1995: 212-289; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Kumtepe.

¹⁸¹ French, 1968: 92; Mellink, 1980: 507; Mellink, 1981: 467; Bakır, 1983: 163-183; Mellink, 1984: 446; Yakar, 1985a: 153; Erkanal (A), 1986: 183-195; Erkanal-Hüryılmaz, 1994: 361-369; Erkanal, 135

¹⁸² Akurgal, 1950: 2-4; Şenyürek et al, 1950: 502; Mellaart, 1954: 192; French, 1968: 93; Akurgal, 1983: 13; Yakar, 1985a: 152-153; Akurgal, 1997: 901; Aktüre, 1997, Korfmann et al, 1994: 45; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Bayraklı.

¹⁸³ Kökten, 1949: 815-816; Mellaart, 1954: 190; Korfmann et al, 1994: 130; Lambrianides et al, 1996: 174-180; Lambrianides-Spencer, 1998: 218; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Kaymaktepe/Höyücek.

¹⁸⁴ Lloyd-Mellaart, 1955: 39; Lloyd-Mellaart, 1958: 113; Lloyd-Mellaart, 1959: 38-50; Esin, 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart, 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart, 1965; Yakar, 1985: 161-162; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Beycesultan.

¹⁸⁵ Lloyd-Mellaart, 1962: 133; Alkım (H), 1967: 10; Mellink, 1968: 132; 79-80; Alkım (H), 1970: 11-13; Duru, 1972: 126; Alkım (H), 1973: 7-9; Mellink, 1974: 351-359; Esin, 1976b: 230-231; Bordaz, 1978: 10220; Mellink, 1981: 192; Yakar, 1985: 26-27; Mellink, 1990: 125-153; Mellink, 1993: 493-494; Yener et al, 1998: 553; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Karataş/Semayük

¹⁸⁶ Mellaart, 1961b: 159, 180; Mellaart, 1962: 197; Duru, 1995a: 69-77; Gates, 1995: 213; Duru, 1999a: 115-121; Duru, 2000: 109-112; Duru, 2001: 98; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Bademağacı.

¹⁸⁷ Özsait, 1980: Duru, 1979: 204; Duru, 1985: 202; Yakar, 1985: 159-160; Duru, 1996: 66-107; Duru, 1997c: 1072; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Kuruçay.

Gözlükule¹⁸⁸ yerleşmesi verir. Yine Gaziantep Tilmen Höyük¹⁸⁹, Bölümün güneye uzanan Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹⁹⁰, Tell Açıana¹⁹¹, Tell Tayinat¹⁹² ve Tabara el Akrad¹⁹³ yerleşmelerinde bulunanlar, ise bölgeler arasında ki ilişkileri ortaya çıkarmaktadır. Bu bölgeler ise Kuzey Suriye, Doğu Akdeniz ve Malatya-Elazığ bölgeleridir.

İç Anadolu Bölgesi İlk Tunç yerleşmeleri Demircihöyük bölgesinin en kuzeybatı ucunda bulunan Demircihöyük¹⁹⁴ konumu açısından hem İç Anadolu Bölgesine hem Batı Karadeniz Bölümüne hem de Doğu Marmara Bölümüne dahil edilebilir. İç Anadolu Bölgesinin diğer merkezleri ise Alişar¹⁹⁵, ve günümüzde Eskişehir il sınırları içerisinde yer alan Küllüoba'dır¹⁹⁶.

Karadeniz bölgesinde ise Samsun civarında ki Dündertepe¹⁹⁷ ve Bafra'daki İkiztepe¹⁹⁸ bu çağın en iyi örnekleri arasında sayılırlar.

¹⁸⁸Mellaart, 1954: 192; Mellaart, 1957: 64; Mellaart, 1962: 43-47; Yakar, 1979: 55, 57,61; Yakar, 1984: 79-80; Yakar, 1991: 135-136; Hours et al, 1994: 337; Efe, 1998b: 296; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Gözlükule.

¹⁸⁹ Alkım, 1960b: 714-716; Mellink, 1961: 46-50; Alkım, 1962: 6; Alkım, 1963: 27-28; Alkım, 1964: 169-178; Alkım, 1965: 5-17; Esin, 1969:38-39; Alkım, 1970: 490-494; Alkım (H), 1973; Alkım (H), 1978: 32-37; Korfmann et al, 1995: 210-211; Duru, 2000: 160-161; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tilmen Höyük.

¹⁹⁰ Braidwood, 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood, 1960: 5-12,345-457; Mellaart, 1981: 131-275; Yakar, 1985: 357-358; Korfmann et al, 1994: 114; Yener et al, 1996: 67-70; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tell el Cüdeyde.

¹⁹¹ Özgüç, 1947: 360-361; Woolley, 1955: 5-32; Mellaart, 1957: 66-67; Mellaart, 1981: 152-160; Korfmann et al, 1995: 203; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tell Açıana

¹⁹² Braidwood, 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood, 1960: 5-12,345-457; Mellaart, 1981: 131-275; Sagona, 1984: 81-82; Yakar, 1985: 357-358; Korfmann et al, 1994: 114; Harmankaya- Erdoğu, 2002: Tell Tayinat.

¹⁹³ Braidwood, 1937: 37-38,41-42; Mellaart, 1981: 152-160; Sagona, 1984: 316,345; Yakar, 1985: 357-358; Korfmann et al, 1994: 114; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tabara el Akrad.

¹⁹⁴ Mellink, 1976: 267-268;Korfmann, 1977a: 39-59; Korfmann, 1977b: 37-38; Mellink, 1978: 319-320; Mellink, 1980: 505; Korfmann, 1981: 135-163; Korfmann, 1983b; Seeher, 1987; Efe, 1988; Seeher, 1993: 365-368; Korfmann et al, 1994: 69; Seeher, 2000: 1-133; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Demircihöyük.

¹⁹⁵ Arık, 1933: 43-44; Bittel, 1934: 12-15; Von Der Osten 1937: 1-96; Özgüç, 1945: 49-51; Mellaart, 1957: 89-126; Kınal, 1962: 42; Mellaart, 1962: 13,25; Duru, 1972; 126; Bilgi, 1975: 203; Yakar, 1985: 198; Korfmann et al, 1994: 30,74; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Alişar.

¹⁹⁶ Efe, 1998a: 152-155; Efe, 1999: 165-170; Efe, 2000: 117-128; Efe-Ay, 2001: 43-78; Efe, 2001: 105-111; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Küllüoba.

¹⁹⁷ Kökten, 1944a: 365; Kökten et al, 1945: 365; Özgüç, 1948: 393-419; Mellaart, 1962: 25; Ortmann, 1963a: 45-47; French, 1968: 92; Yakar, 1985a: 244-245; Korfmann et al, 1994: 73; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Dündertepe.

¹⁹⁸ Ortmann, 1963:173-174; Alkım, 1972b: 426; Alkım, 1974a: 8-9; Alkım, 1975a: 565-567; Alkım, 1976a: 717-719; Mellink, 1976: 265-266; Alkım, 1980b: 189; Alkım, 1981a:151-154; Birgül, 1981: 21-22; Özbakan, 1981: 95-99; Mellink, 1982: 560; Alkım, 1983a: 29-42; Bilgi, 1993: 199-212; Bilgi, 1994: 538-596; Bilgi, 1995: 141-160; Bilgi, 1996: 157-168; Bilgi, 1997: 145-161; Bilgi, 1998: 323-346; Bilgi, 1999: 485-492; Bilgi, 2000: 381-388; Bilgi, 2001: 315-319; Harmankaya-Erdoğu, 2002: İkiztepe.

Doğu Anadolu bölgesinin yüksek ve dağlık olması diğer bölgelerle ilişkileri biraz zorlaştırmıştır. Özellikle güney ile ilişkilerini kesebilecek kadar görkemli dağ sıralarına sahiptir. Buna karşılık Fırat ve Dicle Vadileri kullanılarak güneydeki Mezopotamya kültürleriyle ilişkiler kurulmuştur. Bu nedenle, Son Kalkolitik Çağda, Doğu Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine aynı diye bileceğimiz bir gelişim gözlenmektedir. Mezopotamya Son Kalkolitik Çağ kültürü olan Uruk kültürü gerek ticaret olsun gerekse başka sebeplerden bölgeyle etkileşim içerisine girmiştir. Bu durumda Doğu Anadolu Bölgesini Transkafkasya ve Mezopotamya arasında köprü konuma getirmiştir. Bu nedenden her iki kültür evresine de ait etkileşime rastlanılmaktadır. Örneğin Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası Uruk kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk malı) kaplarının yanı sıra Arslantepe'nin VI B tabakasının da ise bulunan kalıntılara göre Doğu Anadolu kökenli bir kültürün bölgeye hakim olduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi bölge zaman zaman hem Mezopotamya hem de Transkafkasya etkisi altına girmiş olabilir. Bunun önemli kanıtlarından diğer bir örneği ise Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe¹⁹⁹ Kalkolitik Çağ'ın sonunda hem Karaz malı, hem Uruk malı, hem de İç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması hem Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymakta hem de bölgeler arası etkileşime kanıt olarak ortaya çıkarmaktadır.

Bu döneme ait Doğu Anadolu bölgesindeki önemli yerleşim yerleri ise şunlardır. Elazığ Tepecik (Makaraz Tepe)²⁰⁰, Pulur (Sakyol)²⁰¹, Tepecik,

¹⁹⁹ Burney, 1958:204; Mellaart, 1962: 25; Alkım (H), 1967: 17; Alkım (H), 1968: 27; Alkım, 1970:17; Mellink, 1971:167; Mellink, 1972:173; Palmieri, 1972:203-211; Alkım (H), 1973: 30; Mellink, 1975: 206; Mellink, 1976:268; Palmieri, 1977:123-132; Yakar, 1979: 51-67; Mellink, 1980:506; Mellink, 1981:468; Mellink, 1982:562; Palmieri, 1984: 97-102; Mellink, 1983: 432; Mellink, 1984: 447; Yakar, 1984: 68-69; Mellink, 1985:553; Palmieri, 1987:67-74; Mellink, 1987:6-7; Mellink, 1988:108-109; Mellink, 1989:113; Mellink, 1990:131; Mellink, 1991: 134; Mellink, 1992: 133; Burney, 1993: 311-318; Caneva, 1993:319-339; Korfmann et al, 1994: 35-36; Palmieri et al, 1996:447-449; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Arslantepe.

²⁰⁰ Kökten, 1947d: 462; Burney, 1958: 204; Mellink, 1969: 210; Alkım (H), 1970: 34; Esin, 1970a: 147, 152-158; Esin, 1970b: 51-60; Mellink, 1970: 164; Esin, 1971: 107-110, 114; Esin, 1972a: 139, 143-147; Esin, 1972b: 38-39; Mellink, 1972: 173; Alkım (H), 1973: 17-20; Mellink, 1973: Esin, 1975: 46-49; Mellink, 1975: 207; Esin, 1976a:103-108; Alkım (H), 1978: 20-25; Esin, 1979a: 82-90, 93; Esin, 1979c: 65-70; Esin, 1981b: 157-182; Esin, 1982: 76-93; Özbal, 1983: 203-217; Esin, 1984: 76-79; Sanver, 1984:185-203; Sagona, 1984: 77-79, 271-272, 345; Bozkurt et al,1986: 39-48; Esin, 1987: 69-79; Çukur-Kunç, 1990: 11 5-1 16; Korfmann et al, 1994:206, 207,1333; Esin, 1997a:1760-1762; Egeli, 1998:305-318; Esin, 2000b:126-127; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

²⁰¹ Koşay, 1961: 20-21; Mellink, 1969: 209; Alkım (H), 1970: 9-10; Mellink, 1970: 164; Koşay, 1970: 139-146; Koşay, 1971:103-107; Mellink, 1971:167; Mellink, 1972:173; Koşay, 1972a: 133- 134; Koşay, 1972b:53-56; Alkım (H), 1973: 10; Mellink, 1973:175-176; Mellink, 1974:112; Koşay, 1976;

Norşuntepe²⁰², Korucutepe²⁰³, Tülintepe¹⁷⁷, Taşkun Mevkii²⁰⁴, Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe ve Pirot Höyük²⁰⁵. Yine günümüzde Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalmış olan alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında yapılan araştırmalar çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim merkezinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Bu yerlerin bazılarında yapılan kazılar sonucunda bölgenin İlk Tunç Çağı hakkında önemli bilgilerin elde edilmesine de yardımcı olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey kesiminde ise Erzincan ve Erzurum ovalarında, Ardahan yöresinde, Muş Ovası'nda Karaz kültürünün etkisi görülmektedir. Erzurum Ovası'nda Karaz²⁰⁶, Pulur²⁰⁷ ve Güzelova²⁰⁸, Sos Höyük²⁰⁹ yerleşmeleri bulunmaktadır. Sos Höyük kazısında İlk Tunç Çağı olarak ortaya çıkarılan tabakada MÖ 3.000-2.800 yılları arasına tarihlenen Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen kaplar da ele geçmiştir. Bu da Doğu Anadolu Bölgesi'nin Gürcistan ile ilişkisini kesinleştirmiştir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde yer alan Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü öğeleri görülmüştür. Ancak bu bölümde gerçekleştirilen kazılarda daha çok Urartu Dönemine ağırlık verilmiştir. İlk Tunç Çağı ise evrelerine ayrılmadan bütün olarak ortaya

---

Koşay, 1979: 77-80; Yakar, 1979: 63; Sagona, 1984: 69, 261, 343; Yakar, 1985a:290-291; Korfmann et al, 1995:178, 179; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Pulur/Sakyol.

²⁰² Kökten, 1947b:461, Mellink, 1969a: 210; Alkım (H), 1970: 31-32; Mellink, 1970:164-165; Hauptmann, 1970a:103-114; Hauptmann, 1970b:111-121; Orthmann, 1970:158-159; Hauptmann, 1971: 71-79; Hauptmann, 1972: 87-101; Mellink, 1972:175;Alkım (H), 1973: 10-12; Hauptmann, 1973: 49-52; Mellink, 1973:176-177; Hauptmann, 1974a:71-86; Hauptmann, 1974b:59-73; Mellink, 1974: 113; Hauptmann, 1975: 36-37; Mellink, 1975:206-207; Hauptmann, 1976a:67-70; Hauptmann, 1976b: 41-69; Mellink, 1976:269; Hauptmann, 1979b:56-63; Hauptmann, 1979a:46-60; Burney, 1980:1 62; Russel, 1980:46,134; Hauptmann, 1982: 15-28; Sagona, 1984: 72-74, 269-270; Yakar, 1984: 66-67; Yakar, 1985a:293;Korfmann et al, 1994:163, 164; Hauptmann, 1997: 1354; Hauptmann, 1999: 71; Hauptmann, 2000:419-425; Yener, 2000: 57-62; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Norşuntepe.

²⁰³ Burney, 1958:204; Mellink, 1969:210; Alkım (H), 1970: 32; Van Loon-Güterbock, 1970:123-124; Mellink, 1970:165; Van Loon, 1971a:17-19; Van Loon, 1971b:47-56; Mellink, 1971: 168; Van Loon-Güterbock, 1972a:79-85; Van Loon-Güterbock, 1972b:127-131; Alkım (H), 1973: 14-15; Van Loon et al, 1973: 357; Van Loon, 1975; Van Loon, 1978; Ertem, 1979: 33-41; Mellink, 1979: 335; Yakar, 1979: 63; Burney, 1980:157; Sagona, 1984: 74-76, 266-267; Yakar, 1984: 67-68; Korfmann et al, 1994:140-141; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Korucutepe.

²⁰⁴ Mellink, 1970: 177; French et al, 1972: 51-53; Mellink, 1972:173,175; Mellink, 1973:176; French et al, 1974:33-34; Mellink, 1975:207; Mellink, 1976 : 168; Alkım (H), 1978:25-27, 100-101; Sagona, 1984:5-9, 48-114; Korfmann et al, 1994:200; Korfmann et al, 1995: 200-201; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Taşkun Mevkii.

²⁰⁵ Von der Osten, 1929: 99; Von der Osten, 1930:144; Kökten, 1 947: lev.77; Meriggi, 1966:100; Özdoğan, 1977: 203-204; Serdaroğlu, 1977: 16-17, 64-65; Yakar-Salzman, 1979: 35; Karaca, 1981:109,113-114; Mellink, 1982:565; Karaca, 1983:72,74; Karaca, 1984:103-107; Mellink, 1984:449; Sagona, 1984: 282,343; Karaca, 1985: 39-41; Yakar, 1985a:300; Korfmann et al, 1995:175, 176; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Pirot Höyük.

²⁰⁶ Belli, 2000:415.

²⁰⁷ Belli, 2000:394.

²⁰⁸ Belli, 1985: 395-396.

²⁰⁹ Ögün, 1970.

konulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek doğusunda ise Mezopotamya kültürünün herhangi bir izine rastlanılmamıştır.

Çalışma Alanımızı oluşturan Arpaçay bölgesinde, Polat Kalesi (Arpaçay – Polat Köyü), Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay - Polat Köyü), Zöhrap Yerleşmesi, Carcı Yerleşmesi, Yalınçayır Höyük, Tepecik Yerleşmesi ve Danatepe Höyük (Arpaçay - Koçköy) döneme tarihlendirilmiş önemli yerleşim merkezleridir.

III. BÖLÜM

3. URARTU DEVLETİ

3.1. Kuruluş Dönemi

Doğu Anadolu'da Huri-Mitanni devleti beylikleri feodal devlet halinde yaşamaktaydılar. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla bölgede yeniden bir takım beylikler ortaya çıkmıştı ve bölge çevredeki devletlerin dikkatini çekmesine neden olmuştur. Bu devletlerden birisi de Orta Asur krallığıydı. Orta Asur devletinin yükseliş dönemine rastlamasından dolayı, bu durumdan faydalanmak isteyen Asur krallığı, Hurri prensliklerini kendi hâkimiyeti altına almaya çalışırken bu küçük devletlerde varlıklarını koruyabilmek için birleşerek kuvvetli düşmana karşı ortak hareket etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Asur belgelerinden edinilen bilgilere göre M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinden başlayıp Batı İran'a kadar uzanan, engebeli bir araziye sahip olan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır. Bu mücadeleler ise Urartu tarihi hakkında ki ilk bilgilerdir. Urartu tarihi hakkında ki bu bilgiler ise Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında, Uruatri (Urartu)'ya karşı bir sefer yaptığını 8 memleketi zapt ederek 51 şehri tahrip edip yağmaladığını kendi kitabesinde belirtmiştir. Urartu ve Feodal Beylikler'in siyasi birlik kurup bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9.yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Asur kralı Salmanasar II (M.Ö. 858-824) birkaç kez sınırları Fırat nehrinden başlayıp Dicle nehri kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesi kralı Aramu'yla savaşmıştır. Bu dağlık ve kış şartları ağır ülkeyi sürekli hakimiyet altında tutmak Asurlular için imkansız denecek kadar zordu. Zaten kısa bir müddet sonra Lutipri oğlu Kral Sarduri I (M.Ö. 840-830) gerçek manada Urartu devletini kurmuş başkent Tuşpa (Van kalesi)'nin da kurucusu olmuştur.²¹⁰

3.2.Gelişme Dönemi

Urartu Devletinin bilinen ilk kralı Aramu'dur. Ondan sonra I.Sarduri (M:Ö.840-830) , I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö.830-820), Menua (M.Ö.810-

²¹⁰ Erzen, 1984: 24-27.

785/780), I.Argiști (M.Ö. 785/780-760) ve II. Sarduri (MÖ.760-730)dir. Bu dönem de Urartu devletinin gücü zirveye ulaştı. Ülke en geniş sınırlara kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan, Kuzey Batıda Erzincan, Güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyıları, batıda Fırat nehri ve Toros silsileleri, doğuda ise Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu. Argiști 780'lerde Malatya'ya yaptığı bir seferde Tuatte oğullarının ülkesi yani Tabal'dan söz eder. Bu seferle birlikte Urartu etkisinin Fırat'ın batısına kadar yayıldığını söyleye biliriz. Ele geçirilen ülkelerin kalıcılığını sağlamak için askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştur.

İşte bazı Urartu krallarının merkezi bölgelerde kurmuş olduğu yeni şehirler Menua'nın Kevenli, Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aludri (Patnos)'u, batıda Şebeteria (Palu)'yu doğuda Urmiye gölünün güneyinde inşasına babasıyla ortaklaşa başladığı Koltpah ve Mešta ve kuzeyde İğdır ovası içinde kendi adını verdiği Menua-hinili (Karakoyunlu)'yu kurdu. I.Argiști Aras ırmağının kuzeyinde Erabuni (Arin Berd) ve kendi adını verdiği Argiști-hinili (Armavi Blur)'u kurdu. II. Sarduri ise Van yakınlarında kendi adıyla anılan Sarduri-hinili (Çavuştepe), batıda Fırat kıyısındaki Tumeişki (Habibuşağı) ve doğuda da İran Azerbaycan'ı sınırları içinde ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuni (Segindel)'i ülkelere yeni birer merkez olarak kazandırmışlardı. Çeşitli coğrafyalarda merkezi şehirlerin kurulması Urartu'nun etki alanını da genişletti. Güneye doğru Torosları aşp Suriye içlerine genişlemeye başlamıştı²¹¹. Tuşpa (Van Kalesi)da Argiști I. Mezar anıtının ön cephesinde anal niteliğindeki kaya kitabesinde kralın babasının genişleme siyasetini Ağrı Ovasının topraklara katılmasıyla, Aras kuzeyinde beşinci yılında Erebus (Arin-Bert)'i ve 11.yılında Argiști-Hinili (Armavir) gibi şehirleri kurduğu yazılmaktadır. Urartu krallığı bu toprakların ekonomik bakımdan sömürmeyi planladığı gibi, ilerde Trans-Kafkasya'ya yönelik yapacağı fetih hareketleri için askeri üsler temin etmiş de oluyordu. Yine Argiști, batıda Fırat'ı geçerek Malatya kralı Hilaruvanda'ya karşı bir sefer yapmış. Kuzey Suriye'de ise Asurlularla çeşitli savaşlar gerçekleşmiştir. Urartular, Asurların savaş taktiklerini bildikleri için ona göre mücadelelerde bulunmuşlardır. Urartular, feth edilen bölgelerde kalıcılığı sağlamak için Asurlulardan örnek aldıkları mecburi göç ettirme politikalarını uygulamışlardır. Ancak bu politika Urartu'nun güçlü dönemlerinde başarılı bir şekilde yürütülürken

---

²¹¹ Sevin, 1999: 162-163.

daha sonraki dönemlerde yürütülemedi. Bu durumda Urartu krallığının gerilemesinin nedenlerinden biri olmuştur.

3.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi

Rusa II.'nin ölümü üzerine Urartu tahtına oğlu Sarduri III (M.Ö. 645 - 635)de babasının politikasını takip ederek, Assurbanipal'e elçiler göndermiş (M.Ö. 640'dan hemen sonra) yardım ricasında bulunmuş ve hatta kendiliğinden gönüllü olarak Asur yüksek hâkimiyetini tanımamasını istemişlerdir. Rusa II'nin ölümünden sonra, Urartu Krallığının Ön Asya tarihindeki önemi, büyük ölçüde kaybolmuştur. Assur Devleti de M.Ö. 650'lerden itibaren eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe gücü artan Med tehlikesi karşısında zor bir durumda kalmıştır. Medlerle, İskitler arasında bir ittifak yapılmış ve bu durum Ninova kentinin alınmasında büyük bir rol oynamıştır. Asur Kralı Assurabalid, Ninova'nın düşmesinden hemen sonra Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609'a kadar burada bulunmuş M.Ö. 605'de Karkemiş'in düşmesiyle Assur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır. Bu durum Ön Asya'daki dengeyi ortadan kaldırmıştır. Başta İskitler ve Babilliler olmak üzere tarih sahnesine çıkıp yeni birer politik güç olarak rol oynamaya başladılar. Babil keramikleri İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle havzasındaki Urartu ülkesini egemenlikleri altına aldıklarını yazmaktadır. Bunun en belirgin kanıtı Çavuştepe kazıları sırasında ele geçirilen bazı Arkeolojik belgelerde Urartu krallığı ve Çavuştepe kalesinin İskitler tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır. İskitler Urartuları yıktıktan sonra bu bölgeye yerleşmeyip, güneye Suriye ve Mısır'a doğru inmişlerdir. M.Ö. 6.yüzyılın başında Urartu ülkesi Medlerle Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medler'in egemenliği altında kalmıştır²¹².

3.4. Urartu Kral Listesi

Van-Tuşpa merkezli kurulan Urartu devletinin kurduğu önemli merkezler arasında Tuşpa Nekropolü-Altıntepe, Toprakkale (Rusahinili), Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Çavuştepe / Sardurihinili, Dilkaya Höyüğü, Karagündüz, Giyimli (Hırkanis), Körzüt Kalesi, Nörgüh Kalesi, Erzincan-Altıntepe, Ağrı-Toprakkale

---

²¹² Erzen, 1984: 31-41

gösterilebilir. Konunun daha iyi anlaşılması için Urartu Devleti ile Asur Devleti'nin Kral listesini vermek yerinde olacaktır.

Urartu Kralları	Assur Kralları
Aramu (M.Ö. -840)	-
I. Sarduri (M.Ö. 840- 830)	III. Salmaneser (M.Ö. 858-824)
İşpuini (M.Ö. 830- 810)	V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811)
Menua (M.Ö. 810-786/80)	III. Adad-Nerari (M.Ö. 810-783)
I.Argiştı (M.Ö. 786/80-764)	IV. Salmaneser (M.Ö. 782-773) III. Assur-dan (M.Ö. 772-755) V. Assur-nerari (M.Ö. 754-745)
II. Sarduri (M.Ö. 764-735)	III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744-727) V. Salmaneser (M.Ö. 726-722)
I. Rusa (M.Ö. 735-714/3)	II. Sargon (M.Ö. 721-705)
II. Argiştı (M.Ö. 714/3-685)	-
-	Sanhêrib (M.Ö. 704-681)
II. Rusa ²¹³ (M.Ö. 685-645)	Esar-Haddôn (M.Ö. 680-669)
Erimena	-
III. Rusa	Assurbanipal (M.Ö. 668-627)
III. Sarduri	Assur-Etelli-ilani (M.Ö. 626-624)
IV. Sarduri	Sîn-sarra-işkun (M.Ö. 623-612)
-	II.Assur-uballit (M.Ö. 611-609)

²¹³ Batmaz, 2003

IV. BÖLÜM

4. İSKİTLER

İskit ve Kimmerler, atlı göçebe yaşayan savaşçı kavimlerdir. Kimmer ve İskitler doğuda Çin'e batıda Tuna Nehri havzasına kadar uzanan geniş Avrasya bozkırların da yaşamış ve göçebe yaşam tarzını benimsemişlerdir. Son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucu, Kimmer ve İskitler hakkındaki tarihi bilgiler ve yaşadıkları bölgeler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır²¹⁴. Arkeolojik kalıntılar incelendiğinde İskitler'in M.Ö. I. Binde Çin'in batı sınırlarından başlayıp Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir alana yayıldıkları görülmektedir., Batı Türkistan üzerinden Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarına oradan batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'yı, içine alan batıda Silezya'ya kadar ulaşan, doğuda geçitler aracılığıyla Doğu Türkistan ve Gobi çölünü birbirine bağlayan geniş bir coğrafyada yaşadıkları bilinmektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümünde²¹⁵ yüksek Pamirlerden oluşur. Bu bölgenin kuzeyi bir zamanlar bataklık ve ormanlarla, güneyi Hazar denizi ve Karadeniz, doğusu büyük çöllerle, batı kısmı ise genellikle verimli tarım alanlarıyla ve İran Dağları ve Kafkas Dağları ile çevrilidir²¹⁶. Antik dönemde bu bölgenin sınırları daha çok doğal sınırlarla çevrilmiştir. Bu doğal sınırlar, batıdan doğuya doğru Oxus nehri ve Tiyen-Şan sıradağları ile Nanşan dağlarından oluşmaktaydı. Belki de bunların arkasından gelen İran platosu siyasi bir sınırdı, bu sınır ise Kafkas dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinden oluşmaktaydı²¹⁷. Antik çağlarda göçlerin sebeplerinin altında siyasi ve askeri nedenler yatmaktadır. Tarih öncesi devirlerde yazılı kaynaklar bulunmadığından yapılan göçlerin sebeplerini, aydınlatacak doğru belge ve bilgilere ulaşamamaktadır²¹⁸. Araştırmalar göre M.Ö. 8. yüzyılda yapılan göç ile birlikte İskit'ler tarih sahnesine çıkmıştır. Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen uzun süreli kuraklığın sonucu olarak, İskitler orta Asya'dan göç etmişlerdir. Bu göç günümüzdeki Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, büyük bir

²¹⁴ Durmuş, 1993: 31; Topaloğlu, 2006: 1 vdd

²¹⁵ Memiş, 1987: 15

²¹⁶ Junge, 1939: 5

²¹⁷ Rice, 1958: 33-34

²¹⁸ Topaloğlu, 2006: 1 vdd.

nüfus baskısını oluşturmuş ve bunun sonucuyla da otlaklardaki yetersizlikten dolayı Hun kabileleri Çin'in kuzeybatı sınırına doğru kaymışlardır²¹⁹. Hunlar'ın otlaklarının küçülmesi²²⁰ nedeniyle M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hunlar, Çinlilerle ve Choular'la savaşmış ve Çin sınırının batısına kadar gerilemek mecburiyetinde kalmışlardır. Ardından buradaki halkları yerlerinden oynatmışlar çok geçmeden stepte önemli bir göç akınlarının başlamasına neden olmuşlardır. Her kabile, yeni otlaklar elde etmek için batıdaki komşusuna savaş açmıştır²²¹. Srubnaja kültürünün içinde olan İskitlerin ise M.Ö. II. Bin yılın ortalarında Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklere kadar olan bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgede yaşanmakta olan Katakomb Kültürü toplumlarını ya asimileye ya da göçe zorlamışlardır. Daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Srubnaja Kültürü gelişimini devam ettirmiştir. Ele geçirilen kaynaklara göre Kavimler Göçü olarak bilinen göç hareketi İskitlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İskitler kavimler göçüyle M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerler'in ülkesi ne yerleşmişlerdir²²² Göçebe İskitler Asya'da yaşarken Massagetler'le girdikleri mücadelede yenik düşerek, Kimmerler'in yanına göç etmişlerdir.²²³ bu kavimler hakkında ise elimizde az bilgiler vardır. Ancak İskitler'in adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu kaynaklardan en önemlisi M.Ö. 680-668 dönemine tarihlenen Asur Prizma yazıtıdır. Yazıtta Asur imparatoru Asarhaddon, imparatorluğu kuzey ve kuzeydoğudan tehdit eden Mannalar ve Kimmer'in saldırılarını ortadan kaldırmak için İskit kralı Bartatua ile anlaşma imzalamış ardından dostluklarını pekiştirmek için ona kızını vererek, İskitler'in adı geçen kavimlere karşı birlikte mücadele etmelerini sağlamıştır²²⁴. Asur kaynaklarında M.Ö. 680-668 ait İskit bilgileri yetersiz olmasına rağmen Grek kaynaklarından İskit adını yaklaşık 200 yıl daha eskiye götürmüştür.

Görüldüğü gibi, güçlü ve köklü bir kültür olan iskitler M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan Çıkarak M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Asur sınırına ulaşmışlardır. Bu durum İskitler'in Tuna nehrinin doğusu, Hazar denizinin batısı ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer sınırlarında ve Ön Asya da zamanla yayılarak etkin bir güç haline gelmelerine neden olmuştur²²⁵. Araştırmalar ve kazılar

²¹⁹ Tarhan, 1979: 365

²²⁰ Eberhard, 1987: 38-39

²²¹ Rice, 1958: 43

²²² Kretschmer, 1921: 923

²²³ Herodotos, IV: II

²²⁴ Luckenbill, 1968: 207

²²⁵ Durmuş, 1993: 22 vd, Topaloğlu, 2006: 1 vdd.

incelendiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde, kültürel bağlantılar gösteren M.Ö. II. Binyılın ortalarından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar birbirini takip ederek gelişen önemli bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu tarihler arasında bölgeye yapılan önemli bir göç bilinmediğinden Katakomb Kültürü'ne bağlı bir toplum olan Kimmerler'in, Srubnaja kültürü etkisine geçtiği görülmektedir. Böylece Kimmerler'in hem Katakomb hem de Srubnaja Kültürü'nün bir karışımı olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece kazılar sonucunda ortaya çıkan belge ve bulgulara göre İskit ve Kimmer benzerliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle hemen hemen bütün arkeoloğlar ve tarihçiler bu iki toplumu beraber ele almaktadırlar. Ancak İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine Kimmer topraklarına kesin göçlerinin tarihleri tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. İskitler'in arkeolojik izlerine M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında raslana bildiği ve İskitler'in Kimmer bölgesini M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinde istila ettikleri ileri sürülmektedir. Kimmerler'in kuzeyde yaşadıkları ve İskitlerin bölgeye göç ettikleri bilinmektedir. Ancak İskit kültürünün göçten önceki tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Bunun başlıca nedeni ise, öncesinde fazla bilgi olmamasına rağmen Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde İskit kültürünün birdenbire ortaya çıkmasıdır. Bugünkü kazılarda ele geçirilen kaynaklarda M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından önce bu kültürün izine Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda da doğuda da rastlanmamıştır. İskitler ve Kimmerler arasındaki kültür benzerliği ve dillerindeki yakınlık göze çarpmaktadır. Bu durum Kimmerler'in bazı topluluklarının kendi benliklerini kaybetmelerine de neden olmuştu. Karadeniz'in kuzeyinde kültürel olarak büyük bir yıkım ve değişim yaşanmıştır.

Bunun sonucunda M.Ö. 8. yüzyıl içinde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda birçok yerleşim yeri tahrip edilmiş, bununla birlikte yerleşik hayattan göçebe hayat tarzına geçişler olmuştur. Kimmer-İskit çekişmesi bölgede hayvancılığa geçişe neden olmuş ardından bu durumda Kimmerler'in Önasya'ya göç etmelerine sebep olmuştur.²²⁶

4.1. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri

Göçebe yaşam tarzını benimseyen İskitlere ait Anadolu'da herhangi bir yerleşme yeri bulunamamıştır. Bu nedenle İskitler'in Anadolu'da hangi bölgeleri istila ettikleri nerelere kadar ilerledikleri bilinmemektedir. Demir Çağı'nda

---

²²⁶ Durmuş, 1993: 62

Anadolu'ya hem Kimmerler hem de İskitler gelmişlerdir. Bu iki ulusun da aynı yolları izleyerek gelmiş olmaları, benzer uygarlığa ve kültüre sahip olmaları Anadolu da yapılan kazılarda ele geçirilen kalıntıların hangi ulusa ait olduğunu ortaya koymamızı zorlaştırmaktadır. Yazılı belgeler ve tarihi kalıntılar çerçevesinde Kimmerler'in Batı Anadolu, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi kıyılarına kadar genişledikleri, hatta batıda Karadeniz Ereğli (*Heraklia Pontika*)'sinden doğuda Trabzon (*Trapezus*)'a kadar olan kıyı boyunca hâkimiyetlerini kurdukları bilinmektedir. İskitler ise Anadolu'da büyük ölçüde Urartu Krallığı ile uğraşmış ve daha çok Doğu Anadolu'da görülmüşlerdir. Bu nedenle doğu Anadolu Bölgesinde İskit izlerine daha çok rastlanırken Karadeniz bölgesinde ve Batı Anadolu bölgesinde Kimmer izlerine rastlanmaktadır. Bu nedenle Sardes ve Yassıhöyük (*Gordion*)'da ele geçen arkeolojik kalıntıların Avrasya savaşçı atlı göçebelerine ait olduğu kanıtlanmıştır. Yine bu kalıntıların ise Kimmerler'e ait olduğu belirlenmiştir. Arkeolojik bulgular açısından Kimmerler'in bu bölgedeki en büyük izi Gordion'u yakmaları ve yangından sonra kalan tahrip izleridir. Kimmerler ele geçirdikleri Frig kentini yağmalamış, yakıp yıkmış ve sonra da çekip gitmişlerdir. Bulgularda bu şehre Kimmerler'in yerleştiklerine dair her hangi bir ize ulaşılamamıştır. Gordion'da bulunan İskit tipi okuçları ile ortaya çıkarılan 2 at gömüsü Kimmerler'e ait en ilgi çekici buluntudur. Eskişehir ili sınırları içinde yani Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde yer alan Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü ile İskit tipi bir okucu bu yöredeki Kimmer varlığına ait diğer önemli arkeolojik bulguları oluşturmaktadır²²⁷.

İskit izlerine ise Urartu merkezlerinden biri olan Altın-tepe'de rastlanmıştır. Altın-tepe Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarındadır. Bu ünlü Urartu merkezinde ele geçmiş olan tunçtan yapılmış kuşbaşı biçimindeki at geminin İskitler'e ait olabileceği düşünülmektedir. Bugün Keban Barajı göl alanının altında kalan Norşun Tepe'de bulunmuş at gömülerinin de İskitler'e ait olma olasılığı yüksektir. Bu at gömülerinde ele geçen buluntular olarak, demirden kovanlı 2 mızrakucu, sap delikli 1 balta ve 1 hançer ile tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at koşum takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at koşumu takımı parçası, 1 bilezik ve 1 Kesici aletlerin varlığı dikkati çekmektedir. Yine Van ili Gürpınar ilçesi yakınlarında bulunan Urartu merkezi olan Çavuştepe (*Sardurihinili*)'de surlar önünde ve kale içinde ele geçirilen İskit tipi tunç

²²⁷ Dönmez, 2005: 1 vd.

okuçları ve hayvan stiliyle işlenmiş kemikten koçbaşı şeklinde 2 at koşum parçası İskit tahribatının buralarda etkili olduğunu göstermektedir. Urartu'nun ikinci başkenti diye bilinen ve Van şehir merkezi yakınındaki Toprakkale (*Rusahinili Qilbani-kai*), Van'ın 35 km kuzeyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi ile Van şehir merkezinin 11 km kuzeydoğusunda, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Ayanis (*Rusahinili Eiduru-kai*)'de İskit tipinde okuçlarına rastlanmıştır. Bu da gösteriyor ki bu merkezler de İskitler tarafından tahrip edilmiştir. Bunlara ek olarak Muş ili Varto ilçesi yakınlarındaki önemli Urartu merkezlerinden Kayalıdere'de ve Malatya-Değirmen Tepe'de ele geçmiş olan İskit tipi tunç okucları bu yörelerde de İskitlerin etkili olduklarına işaret eder. Güneydoğu Anadolu'da Sultantepe, Zincirli (*Sama*) ve *Kargamış* (Cerablus)'ta ele geçmiş olan İskit tipi okucları, İskitlerin bu bölgede de etkili olduklarını göstermektedir.

Orta Anadolu ile Orta Karadeniz bölgelerinde ele geçmiş olan Avrasya atlı savaşçı göçebelerine ait arkeolojik kalıntıların kimlikleri ise tartışmalıdır. Amasya ili, Gümüşhacıköy ilçesi, İmirler köyü, Yedi Pelitler Mevkii'nde kazılar sonucunda açığa çıkarılmış olan kurgan tipindeki bir mezarda ele geçirilen kalıntılarda, demir bir kılıç, demir ve tunçtan bir kazma-balta ile bunun tunç kabzası, tunç bir at gemi parçası ile 7 adet tunç İskit tipi okucu bulunmuştur. Söz konusu bu buluntular günümüzde Amasya Müzesinde bulunmaktadır. Mezardan toplanan kemik parçalarının incelenmesiyle hem insan hem de at kemiklerine rastlanmıştır. Buluntular arasında gem parçasının da, bulunması kurganın atıyla birlikte gömülmüş bir atlı savaşçıya ait olduğu izlenimini ortaya çıkarmıştır. İmirler kurganında ele geçirilen kazma ve baltanın ebatlarında Orta Asya'nın yanısıra Anadolu'da da kazma ve baltaya rastlanmaktadır. Bu kazma ve baltaların benzerlerinden birisi İstanbul Arkeoloji Müzesinde saklanmaktadır. Muş yöresinde de benzer örnekler rastlanmıştır. Samsun ili, Ladik ilçesi ile Amasya ili, Taşova ilçesi arasındaki bir vadide kaçakçılar tarafından bulunmuş içi boşaltılmış bir mezarın içinden 250 adet tunç okucu toplanmıştır, bu da gösteriyor ki bu yörede İskit ve Kimmer izine rastlamak kolaydır. İskit tipi okuclarına bu yörede bu kadar çok rastlanması Avrasya atlı savaşçıların Orta Karadeniz Bölgesi'nde oldukça geniş bir alanda faaliyet gösterdiklerine işaret olarak gösterilebilir. Yine Tokat ili, Zile ilçesi yakınlarında yer alan Maşat Höyük'ün Demir Çağı I. Yapı Katı'nda ortaya çıkarılan bir at gömüsü ile İskit tipi okucları Avrasya atlı savaşçıların bu bölgede ki varlıklarına bir kez daha kanıttır. Yine Maşat Höyük'te Demir Çağı'nın II. Yapı Katın da ele geçmiş olan

bir çömlek parçası üzerinde yer alan stilize bir atlı savaşçı figürü, arkaya doğru uzanan ince ve büyük olasılıkla örülmüş saçı ve elinde tuttuğu çubuk şeklindeki silahı ile step savaşçısına benzemektedir. Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmuş olan İskit tipi bir okucunun bulunması bu yöredeki Avrasyalı atlı savaşçıların varlıklarını göstermektedir²²⁸. Atlı savaşçıların bu yörede fazla olmasının sonucunda kale tipi yerleşmeler bu bölgede göze çarpmaktadır.

Orta Karadeniz Bölgesi'nde Avrasya atlı savaşçıların, varlığına yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Örneğin, Amasya (*Amasea*)'lı Strabon, Zile (*Zela*) ve çevresini istila eden İskitler'in bir gece baskınında Pers (Akhamenid) komutanlarınca yenilgiye uğradıklarını yazmaktadır. Persler de bu zaferin anısına *Zela*'da tanrıça Anaitis için bir tapınak yaptırmış, *Zela* halkı da Sakai adını verdikleri bir kutsal festival ile bu zafer gününü her yıl kutlamaya başlamışlardır. Yozgat ili, Sorgun ilçesi yakınlarında yer alan bir dağ kenti olan Kerkenes Dağ, Alişar'da, Çorum ili Boğazkale ilçesi yakınında yer alan ünlü Hitit başkenti Boğazköy (*Hattuşas*) Büyükkale, Alaca ilçesi sınırları içindeki Alaca Höyük'te, Kırşehir ili Kaman ilçesi sınırları içindeki Kaman-Kalehöyük, Ankara'nın Haymana ilçesi yakınlarındaki Gavur Kalesi ve Kayseri yakınlarındaki Sultanhan'da ele geçmiş olan İskit tipi okucları, Avrasya atlı savaşçıların Orta Anadolu Bölgesi'ndeki varlığını kanıtlarken, Tarsus Gözlükule'de bulunmuş İskit tipi okucları ise, Güney Anadolu'daki varlıklarına işaret etmektedir. Sivas Müzesi'nde korunmakta olan bir grup İskit tipi okucu, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgeleri arasında iki bölgeyi birbirine bağlayan Sivas ili sınırlarında ki kalıntılarda dikkat çekmektedir.

M.T. Tarhan Avrasya atlı savaşçılarından özellikle Kimmerler'in 200 yıla yakın bir süre içinde Anadolu'da kaldıklarını ve bu uzun sürede Orta Anadolu'da, Kappadokya Bölgesi'nde bir Bozkır Devleti kurmuş olduklarını belirtmektedir. Çünkü M.T. Tarhan'a göre söz konusu bu süre içinde Kimmerler'in siyasi bir organizasyon olmadan varlıklarını sürdürmeleri oldukça zordur. Ünlü tarihçi M.T. Tarhan, Sinop (*Sinope*) yerleşmesini Kappadokya'da bir Bozkır Devleti kurmuş olan Kimmer sınırlarının bir uzantısı olarak kabul etmektedir. Filolojik verileri değerlendiren V. Sevin ise Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Avrasyalı göçebe savaşçıların Kimmerler olabileceğini savunmaktadır. Yine V. Sevin'e göre Assur kralı Asarhaddon'un, bölgenin güneybatı uç kesimindeki Khubuşna (Ereğli

---

²²⁸ Donmez, 2005: 1 vd.

yöresi)'ne doğru bir sefer yapmış olduğu ve Kimmer Beyi Teuşpa'yı yenilgiye uğratmış olduğu bilgisini vermektedir²²⁹.

Çalışma Alanımızı oluşturan Arpaçay bölgesinde başta Urartu dönemi olmak üzere Demir Çağı'na ait olan merkezler, Yalın Çayır höyük, Yarbaşı Yerleşmesi (Polat Köyü) ve Polat Kalesi gibi yerleşim yerleri vardır.

---

²²⁹ Donmez, 2005:1 vd.

V. BÖLÜM

5. ARAŞTIRILAN MERKEZLER

M.F. Aktan'ın araştırmalarına göre Kars hakkında ilk olarak 1693 yılında İtalyan araştırmacı C. Carreri bilgi vermiştir²³⁰. Gezgin H.C. Barkley de 1891 de yayınlanan kitabında Kars'ın yakın tarihi hakkında bilgi vermiştir²³¹. Bu Bölgede bilinen ilk bilimsel kazı ve araştırmalar ise 1892/1893 yıllarında N. Marr tarafından Ani'de yapılmıştır²³². 1942-1952 ve 1970 yılları arasındaki Kökten tarafından yapılan Kars ve çevresiyle ilgili çalışmaları²³³, 1965 yılında K. Balkan-O. Sümer'in Anı Harabeleri ve çevresinde yaptığı kazı ve araştırmalar takip eder²³⁴. 1990'da B. Karamağaralı tarafından tekrar başlanan ve halen devam etmekte olan Ani kazı ve restorasyon çalışmaları²³⁵, 1992'de S. Güneri'nin Erzurum ve Kars çalışmaları²³⁶, 1996'dan itibaren S. Harmankaya-O. Tanındı tarafından yürütülen TAY Projesi kapsamındaki incelemeleri²³⁷, 1997'de O. Öymen ve B. Yükmen'in Kars, Iğdır ve Ardahan illeri yüzey araştırmaları²³⁸ takip eder. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eski Çağ Tarihinin tespitine yönelik 1997 yılından başlayıp 2009 yılına kadar aralıksız devam ederek araştırmalar yapan ve halada devam eden Erzincan, Erzurum, Kars projesi kapsamında A. Ceylan'ın yaptığı araştırmalar²³⁹. H. Korucu, A. Bingöl hocaların yapmış oldukları araştırmalar ve 1999'da H. Gündoğdu başkanlığında yapılan Sarıkamış çevresindeki araştırmalar yapılan araştırmaların diğerleridir²⁴⁰. Bütün bu araştırmaların sonucunda Arpaçay ilçesinde 11 tarihi ve arkeolojik merkez tespit edilmiştir. Merkezler ilçenin geneline dağılmakla birlikte ortalama 1650 m. nin üzerindedir. Merkezlerin büyük bir kısmının İlk Tunç ve Demir Çağ'ında yerleşim gördüğü keramik verisi ve mimari yapılarından anlaşılmaktadır.

²³⁰ Aktan, 1999: 117.

²³¹ Barkley, 1891: 40.

²³² Aktan, 1999: 117.

²³³ Kökten, 1943: 603; Kökten, 1970: 2-16.

²³⁴ Balkan-Sümer, 1967: 103

²³⁵ Karamağaralı, 1992: 509-538; Karamağaralı, 1998: 37-42; Karamağaralı, 1999: 431-439.

²³⁶ Güneri, 1992: 149-186; Güneri, 2002: 1-90.

²³⁷ Harmankaya, Tanındı, TAY I, 1996.

²³⁸ Özbek-Yükmen, 2001: 145-153.

²³⁹ Ceylan, 2001a: 12; Ceylan, 2001: 165-179; Ceylan, 2002: 311-325; Ceylan, 2003: 263-273.

²⁴⁰ Gündoğdu, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Eraslan, 1999: 10.

Kars ve ilçelerinde yer alan başlıca Höyükler şunlardır: Kars'ta Akyaka'nın İncedere, Üçpınar ve Yerlikavak; Arpaçay'ın Carcı, Carcı 2 Yerleşmesi, Carcı Kalesi, Koçköy, Polat Kalesi, Yarbaşı Yerleşmesi, Kilise Tepe Yerleşmesi, Zöhrap Yerleşmesi, Taşdere Yerleşmesi, Tepecik Yerleşmesi ve Yalınçayır Yerleşmesi; Kağızman'ın Budakveren Yerleşmesi, Kozlu Kalesi, Kuyumcular Yerleşmesi, Kozlu Köyü Sulama Kanalları, Keçivan Kalesi, Çallı (Har) Kalesi, Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi, Geyikli Tepe Kaya Panoları, Kızlar Kalesi, Camuşlu Kaya Panoları, Camuşlu Höyük, Ağca Kalesi, Tombultepe, Kurbağa Mağarası, Yazılıkaya ve Kötek; Merkez'de Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Hasçiftlik, Ocaklı Köyleri ile şehir merkezinde Paşaçayır Mahallesi'nde; Selim'de Kekeç ve Yolgeçmez; Susuz'da Ağzıaçık, Kalecik ve Kayalık köyü gibi höyükler yer almaktadır. Yapılan araştırmalar sonrasında Arpaçay'da Karaorgan ve Söğütlü ile Susuz'da Kayalık köyü dışındaki diğer köylerde höyük tespit edilmiştir.

Höyüklerin tanımı, fiziki ve tarihi coğrafyası hakkında bilgi verildikten sonra; yerleşme merkezleri coğrafi yapılarına göre gruplanıp yakınında bulunan günümüz yerleşim isimlerine göre genel hatlarıyla tanıtılmıştır. Yerleşmeler değerlendirilirken, Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere Ermenistan ve Nahçıvan'da yapılan araştırma sonuçları ve elde edilen sonuçlara da bakılarak, benzer örnekler yardımıyla kronolojik sıralaması yapıldı. Özellikle tabakaları tam olarak ortaya çıkarılmış ve karbon 14 metoduyla kesine yakın tarihlenmiş olan Erzurum Sos Höyük, bunun yanında Karaz, Pulur, Güzelova, Çiğdemli, Bulamaç Höyük ve Elazığ - Malatya Bölgesi'nde Keban, Ermenistan'da Arıç Yerleşimi ve Nekropolü, Nahçıvan'da Trialeti ve Martkopi gibi höyükler örnek alınmıştır. Yerleşmeler dönemlere göre gruplanırken daha çok Sagona, Hopkins'in, A. Ceylan, A. Bingöl, H. Korucu'nun Sos Höyük için verdiği tarihler kullanılmıştır²⁴¹.

5.1. Kars İli Arpaçay İlçesi Höyükleri

Kars ili Arpaçay İlçesinde bulunan höyükleri sıralamadan önce höyükler hakkında bilgi vermek konunun anlaşılması açısından yararlı olacağı kanısındayız.

²⁴¹ Sagona, Erkmen, Sagona, (C), 1996: 139; Sagona,(A), Erkmen, Sagona, (C), 1998: 245-251; Sagona, (A), 1999: 153-157; Sagona,(A)-Sagona, (C), 2000: 56-127; Hopkins, 2003: 94.

5. 1. 1. Höyüklerin Gruplandırılması

Yapılan araştırma sonucu belirlenen höyükler coğrafi yapılarına göre 5 farklı gruba ayrılmıştır:

H.G-1: Akarsu kenarında yer alan höyükler; Arpaçay'da Carcı, Tepecik; Merkez'de Çakmak Köyü Höyüğü.

H.G-2: Doğal kayalık üzerinde ve akarsu kenarında olan höyükler; Merkez'de Hasçiftlik, Ocaklı ve Susuz'da Ağzıaçık Höyüğü.

H.G-3: Doğal kayalıklar ve tepeler üzerinde yer alan höyükler; Akyaka'da İncedere, Yerlikavak; Arpaçay'da Koçköy, Taşdere; Kağızman'da Çamuşlu, Kötek; Merkez'de Ataköy, Paşaçayır Mahallesi; Selim'de Kekeç, Yolgeçmez ve Susuzda Kalecik Höyüğü.

H.G-4: Düz arazilerde (ovalarda) yer alan höyükler; Akyaka'da Üçpınar; Arpaçay'da Yalınçayır; Merkez'de Azat Höyük.

H.G-5: Kurumuş dere yatağında yer alan höyükler; Merkez'de Bozkale Höyüğü²⁴².

5.1. 2. Höyükler

5. 1. 2. 1. Polat Kalesi (Arpaçay Polat Köyü)

Arpaçay ilçesinin 5 km. kuzeydoğusunda bulunan Polat köyünün 1,5 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Kale doğu-batı doğrultulu olup batı kısmı sarp bir uçurumdur. Batısından büyük bir dere akmakta olan kalenin doğusunda ise yayvan bir tepe bulunmaktadır. Verimli Arpaçay Ovasına egemen olan kale stratejik açıdan son derece önemlidir. Kalenin girişi güney sur duvarı ile batı sur duvarının birleştiği bölümde 1,5 m.lik bir kapı ile sağlanmaktadır. Girişi güçlendirmek için savunma açısından daha elverişsiz olan doğu tarafına 3 – 3,5 m. genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarı örülmüştür. Bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturan kalede elde edilen, keramikler İlk Tunç Çağ'ına aittir²⁴³.

5. 1. 2. 2. Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay – Polat Köyü)

Polat köyünün 3 km. kadar kuzeydoğusunda düz alanda birçok mimari kalıntı ile yerleşmenin güvenliğini sağlamak için yapıldığını düşündüğümüz bir gözetleme kulesinden oluşmaktadır. Kulenin iki yakası (kuzeybatısı ve batısı) uçurumdur.

²⁴²Korucu, 2005: 14

²⁴³Bingöl, 2008: 57-71

Günümüzde yerleşme sınırları tarla olarak kullanılmaktadır. Bu durumda kalıntıların tahribata uğramasına sebep olmuştur. Yerleşme Polat kalesinin tam karşısına kurulmuştur. Bu nedenle de kale ile yakın ilişkisi olduğu söylenebilir. Yerleşmede çıkarılan keramiklerin tarihlenmesi İlk Tunç ve Demir Çağına yerleştirilmektedir²⁴⁴.

5. 1. 2. 3. Kilisetepe Yerleşmesi

Hasbey köyünün 1 km batısındadır. Bekçiçayırı kazılarında araştırmacılar keramik verilerine rastlamıştır. Köylülerce Kilise Mevkii olarak bilinen araştırmacıların ise Kilisetepe adını verdiği Ortaçağ sanat tarzı özelliği gösteren bugün ise sadece temel izlerinin kaldığı dikdörtgen planlı bir yerleşimdir. Hasbey köyünde iki kale bir yerleşme yeri birde kilise kalıntısı olduğu tespit edilmiştir²⁴⁵.

5. 1. 2. 4. Zöhrap Yerleşmesi

Kuzgunlu köyünün 2 km kuzeybatısında zilan deresinin üzerine kurulmuş 1882 m. yükseklikte geniş bir alandadır. İnsanın yaşamında önemli bir yere sahip tatlı su kaynakları yerleşme yerinin etrafında bol miktarda bulunmaktadır. Yerleşme yeri İlk Tunç çağı mimari kalıntılara ve Ortaçağ dönemine ait yapılara sahiptir²⁴⁶.

5. 1. 2. 5. Carcı Köyü

Arpaçay'ın kuzeyinde, 5 km. uzaklıktadır. Çıldır Gölü'nden çıkan Carcı Deresi boyunca sıralanmış köylerden birisi olan bu köyde, B. Yükmen tarafından yapılan yüzey araştırmalarında dere yatağı boyunca 15 adet dolmen tespit edilmiştir²⁴⁷. Höyük, dolmenler bakımından büyük bir potansiyele sahip Carcı Köyü'nün içerisinden geçen derenin doğusunda yer alır. Burada geç dönem yerleşiminin mimari izleri ve seramik parçaları görülür.

5. 1. 2. 6. Carcı 2 Yerleşmesi

Carcı köyü doğusunda Carcı Deresinin kenarına yapılmış bir yerleşimdir. 1834 m. rakıma sahiptir. Yerleşme “Taş Dam” diye adlandırılan yapılardan oluşmuştur. Bu yapı örneklerine Çıldır Akçakale de rastlanır²⁴⁸.

²⁴⁴ Bingöl, 2008: 57-71

²⁴⁵ Bingöl, 2008: 57-71

²⁴⁶ Bingöl, 2008: 57-71

²⁴⁷ Yükmen, 2000: 153; Yükmen, 2003: 30.

²⁴⁸ Korucu, 2005: 14

5. 1. 2. 7. Carcı Kalesi

Carcı Köyünün kuzeydoğusunda Arpaçay Hidroelektrik santraline 2 km mesafededir. Yerleşim 1893 m. rakıma sahiptir. Yükseltiden dolayı bölgeye hakim konumdadır. Bu hakim konumda hayvancılığı ve tarımı kontrol altında tutmasına neden olmuştur. Sur duvarlarının bir kısmı günümüze kadar varlığını korumuştur. Duvarlarda harç kullanılmıştır²⁴⁹.

5. 1. 2. 8. Koçköy-Danatepe

Arpaçay'ın kuzeydoğusunda ve 21 km. uzaklıktadır. Taşdere Köyü'nden Arpaçay'a giden yol üzerinde ve Çetinkaya Deresi'nin batısında yer alır ve kod olarak çevre köylere oranla daha aşağı seviyededir. Höyük yüzeyinde çok miktarda geç dönem seramik parçası yer almaktadır²⁵⁰.

5. 1. 2. 9. Taşdere Köyü-Kantepe

Arpaçay'ın kuzeydoğusunda ve 27 km. mesafededir. Karahan Deresi'nin doğusunda ve Ermenistan sınırına oldukça yakın olan köyü diğerlerinden farklı kılan Kantepe Mevki'de yer alan doğal kayalıklar üzerine açılan kaya çanaklarıyla oluşturulmuş kutsal alandır. Büyüklükleri ve şekilleri farklı olan çanaklar, Hitit'te Hattuşa'da²⁵¹ ve Urartu'da Pertek'te²⁵² olduğu gibi tanrılara libasyon yapmak için açılmıştır²⁵³. Höyük 40 x 30 m. boyutlarında olup, kaya çanaklarıyla oluşturulan kutsal alana 50-60 m mesafededir.

5. 1. 2. 10. Tepecik Köyü

Arpaçay'a 3 km. uzaklıkta ve ilçe merkezinin güneydoğusunda yer almaktadır. Köyün güneyinde ve Peylik olarak adlandırılan alan, erken malzemenin en yoğun bulunduğu merkezlerden biridir. Höyük, yaklaşık 50 m. genişliğe ve 120 m. uzunluğa sahiptir. Güney batısından, Çıldır Gölü'nden gelen Telek Çayı'nın bir kolu olan Polat Deresi akmaktadır²⁵⁴. Yerleşim alanı olarak seçilmesinde en önemli faktörlerinin başında verimli bir toprak yapısına sahip olması, güney batısından gelen

²⁴⁹ Korucu, 2005: 15

²⁵⁰ Korucu, 2005: 17

²⁵¹ Neve, 1977/1978: 61-72, Taf. 11-19; Gönültaş, 2003: 26-30.

²⁵² Işık, 1995: 36; Gönültaş, 2003: 26-30.

²⁵³ Işık, 1995: 72, 74, 75, 110.

²⁵⁴ Korucu, 2005: 16

ve tepenin kuzey tarafını dolaşarak doğuya doğru devam eden akarsuyun bulunmasıdır²⁵⁵.

5. 1. 2. 11. Yalınçayır Köyü

Arpaçay'ın 7 km. güneyinde olup, Büyükçayır Deresi'nin kuzeyinde yer alır. Kökten tarafından Kars'ta yapılan araştırmalarda bu köyde bir höyük tespit edilmiştir²⁵⁶. Ancak K. Kökten ne höyüğün yerinden bahsetmiş ne de ele geçen malzemenin değerlendirmesini yapmıştır. Höyük köyün güneyinde köye giden yolun solunda yer almaktadır. Yaklaşık 70 m. çapındaki höyüğün büyük bir kısmı 1980'li yıllarda karayolu yapımı sırasında tahrip edilmiştir²⁵⁷.

---

²⁵⁵ Bingöl, 2008: 57-71

²⁵⁶ Kökten, 1948: 463.

²⁵⁷ Bingöl, 2008: 57-71

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada Kars'ın Arpaçay ilçesi incelenmiştir. Arpaçay ilçesi Coğrafi konum olarak Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Kars İline bağlı bulunan Arpaçay'ın rakımı 1675 m dir. Arpaçay ırmağı tarafından doğu-batı doğrultusunda yaklaşık ikiye ayrılmış olan araştırma bölgesi, kısa mesafelerde önemli yükselti farkları göstermektedir. Hiç şüphesiz Arpaçay'a hayat veren Arpaçay nehri ve kollarıdır. Bölge, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Bu nedenle Arpaçay eskiden beri Kars'ın ekonomisinde önemli bir yere sahiptir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Arpaçay'ın tarihi ve coğrafyası hakkında genel bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Anadolu'nun Paleolitik Çağı ele alınmıştır. Bu çağda insanların avlanma ve yenilebilir bitkiler ile beslendiği mağaralarda ve kaya sığınıklarında yaşadığı kabul edilmektedir. Bölgemizde Paleolitik Çağa ait herhangi bir merkezin varlığına rastlanılmamıştır. Yine araştırma sahasımızda Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a ait herhangi bir veri elde edemedik. Buna karşın, Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait çok sayıda yerleşme tespit edilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde, Demir Çağın'da araştırma sahasımıza egemen olan Urartu Devletinin Kuruluş, Gelişme, Gerileme ve Çöküş Dönemi ele alınmıştır.

Çalışmamızın Dördüncü bölümünde, İskitlere değinilmiştir. İskitler ve Kimmerlerin Anadolu'da Urartu Devletinin yıkılmalarında ki etkileri ve Anadolu'ya etkilerine değinilmiştir.

Çalışmamızın son bölümünde ise yüzey araştırmalarına yer verilmiştir. Bölgede yapılmış olan araştırmalar ile bizim yapmış olduğumuz incelemeler anlatılmıştır.

Beşinci bölümünde ele alınan yerleşmeler; Polat Kalesi, Yarbaşı Yerleşmesi, Kilise Tepe Yerleşmesi, Zöhrap Yerleşmesi, Carcı Köyü, Carcı 2 Yerleşmesi, Carcı

Kalesi, Koçköy-Danatepe Taşdere Köyü-Kantepe, Tepecik Köyü, Yalınçayır Köyü'dür.

Sonuç olarak yapmış olduğumuz bu çalışma bölgenin tarihi ve arkeolojik açıdan sadece az bilinen bir bölgesine ışık tutmuş bulunmaktadır. Bu çalışmanın kendi alanında yapılacak yeni araştırmalara ışık tutacağı kanaatindeyim.

Bölge hakkında ayrıntılı bilgiler ise Kafkas ve Atatürk Üniversitelerinin yapacağı ayrıntılı çalışmalarla gün yüzüne çıkarılabilir. Bu yönde de araştırmalar devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe (av. J.C), 1946, Paris
- Akkan, E. "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-21 /3-4*, 1963, Ankara, 79- 103.
- Akkan, E. Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayını, 1964, Ankara,
- Aksoy, A. Erzurum Ovası Florası, 1989, Erzurum
- Aktan,M.F. Ani Araştırması, 2000'lerde Kars, Kars'ın Kurtuluşunun 79. Yıldönümünde "Kimlikli Gelişen Bir Kars İçin"Panel-Forum Belgesel Film, 29 -30/Ekim/1999.
- Aktüre, S. Anadolu'da Demir Çağı Kentleri (2003). *Anatolian Studies*.
- Arsebük, G. "Altınova'da (Elazığ) Koyu Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişki" T. T. Kong VIII/I, 20-25 Eylül1979, 81-92.
- Alişan, L. V. M. Şirak Airarat, 1881, Venedik.
- Alişan, L. V. M. Airarat, 1890, Venedik.
- Alkım, U.B. "Explorations and Excavations in Turkey 1965 and 1966" *Anatolica 2*, 1968, 1-76
- Alp N. –
- A. Bingöl –
- A. Ceylan –

- Y. Topaloğlu, "Ardahan/Çıldır Akça kale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu",
28. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 2007, 375-390
- Arınç, K. Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II, 2006, Erzurum
- Atalay, İ. "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi", *Jeomorfoloji Dergisi-*
7,1978.
- Atalay, İ. Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, 1983, İzmir
- Atalay, İ. Vejetasyon Coğrafyasının Esasları, 1990, İzmir
- Atalay, İ. Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri, *Erzincan İli Stratejik*
Planı- 2(1991-2006), 1991, Erzincan
- Atalay, İ. Türkiye Coğrafyası, 1992, İstanbul.
- Atalay, İ. Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, 1993, İzmir
- Atalay, İ. Türkiye Coğrafyası (1989).
- Atalay, İ. Türkiye Bölgesel Coğrafyası, 2003, İstanbul
- Mortan, K.
- Atnur, İ.E. Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, 918-
1921(2001).
- Ayaz G. Altıntepe Urartu Nekropolları Takıları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Van
- Aydın, N. "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Bellekten*, 55(213), 1991, 323-329.
- Azarpay, G. Urartian and Artifacts a Chronological Study, 1968, Los Angeles

- Barnett, R.D. "The Hieroglyphic Writing of Urartu" *Anatolian Studies*, 1974.
- Balkaya, İ.S. En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, Erzurum
- Balkan, K
- Sümer, O. "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor" Türk A.D. XIV-1-2, 1965'ten Ayırbaşım, 1967, 104-118.
- Barkley, H. C Asia Minor and Armeni (1891).
- Barnett, R. D. "The Uartian Cemetery At Iğdır" *AnatSt XIII*, 1963, 153-199.
- Başaran, C. Arkeolojiye Giriş (1998).
- Başçı, E. Çiğdemli Höyük (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, 2000).
- Başgelen, N. "Doğu Anadolu'dan Demir Çağma ait Bazı Yeni Bulgular I Kitabeler - Kaya Tünelleri", *Arkeoloji ve Sanat 28-30*, 1985, 15-18.
- Başgelen, N. "Doğu Anadolu'dan Demir Çağına Ait Bazı Yeni Bulgular II" *Arkeoloji ve Sanat 32/33*
- Başgelen N. "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 38 - 39, 1987, İstanbul,
- Başgelen N. "Atabindi Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 36-37*, 1987, İstanbul, 8-11
- Başgelen N. "Van Kalesinin Kahraman Kralları: Urartular", *Seramik*, Mayıs-Haziran 2005, 128-135

- Başgelen, N. "Erzurum ve Pasinler Çevresinde Bazı Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat*- 38-39, 1987, İstanbul
- Baştürk, M.B. Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasi Rolü, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, İzmir
- Batmaz A. Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, İzmir
- Belck W, "Forschungsreise in Klein - Asien" *Zeitschrift Für Ethnologie-XXXIII*, 1901, Berlin, 452-522
- Belli O. Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, 1977, İstanbul
- Belli O. "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, 1982, İstanbul, 139-208
- Belli, O. Urartu Kalesindeki Anıtsal Kaya İşaretleri-Monumentale Feldzeichens im Bericht Uratischer Festungsanlagen, 1989, İstanbul,
- Belli, O. "Inscribed Metal Objects", *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. Merhav), 1991, Jerusalem, 44-49.
- Belli O. "Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış" *Belleten* 229, 1996, Ankara, 638-751

- Belli O. "1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, 1998, Ankara, 163-199
- Belli O. "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı- II* 1999, Ankara, 267-291
- Belli O. "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 2000, Ankara, 89-100
- Belli O. "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı- II*, 2001, Ankara, 2530/2, 205 - 218
- Belli O. "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırmaları", *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, 2003, Ankara, 2951/2, 159-170
- Belli O. "2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı - I*, 2004, Ankara, 335- 344
- Belli O. "2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı- I*, 2005, Ankara, 3030-1, 203-216
- Belli O. "Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", *Urartu:Savaş ve Estetik*, (ed.O.Belli), 2004, İstanbul, 13-43
- Belli O. "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu:Savaş ve Estetik*,

(ed.O.Belli), 2004, İstanbul, 45-73

- Belli, O. "İğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile
Avcı C. Nekropollarının Araştırılması", 60. Yaşında Sinan
Konuralp İ.Z. Genime'e Armağan-Makaleler, (Ed. O.Belli-B.B.Kurtel), 2005,
Ayman, İ. İstanbul 172-195
- Belli O. "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi:
Ceylan, A Yoğunhasan"*Tüba-Ar Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji
Dergisi- V*, 2002, Ankara, (ed. U. Esin - M. Özdoğan - B. Howe
- P. Kuniholm), Turkish Academy of Sciences Journal of
Archaeology, 121-142
- Belli O. "Kuzey Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale ve
Konyar, E. Nekropolların Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul ,
Üniversitesi*, 2000, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları
363-368
- Belli O.
E. Konyar, Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve
Nekropolları Early Iron Age Fortresses and Necropolises in
Eastern Anatolia, 2003, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Beygu A.Ş. Erzurum, 1936, İstanbul
- Biber H. Urartu Silahları: Kılıç-Hançer ve Bıçaklar, Yüzüncü Yıl
Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Van
- Bingöl A. "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar- Historical and
Archaeological Researches in Karayazı" *Atatürk Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt-2, Sayı:
28-29*, 2002, Erzurum, 173-190

- Bingöl, A. En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, 2003, Erzurum
- Bingöl, A. "Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, 2008, Kars, 75- 91
- Brosset, M. F. "Rapport sur diverses inscriptions recueillies par MM. Jules Kâstner et Ad. Berger", *Bulletin de l'Academie im-periale des science de St.Petersbourg* 3 (7), 1864, 275-281.
- Burney, C.A. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies-VII*, 1957, 37-53
- Burney, C. "Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ" *AnatSt* XXX, 1980, 157-169.
- Burney C.A. 1971, *The Peoples of The Hills*, 1971, London
- Lang, D.M.
- Buyruk, H. Iğdır ve Çevresinde Tarihi ve Kültürel Kalıntılar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, Erzurum
- Buyruk, H. Tarihi ve Kültürel Varlıkları ile Iğdır, 2007
- Can, B. "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (ed. B.Can, M. Işıklı), 2007, Erzurum

- Ceylan, A. M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1994, Erzurum
- Ceylan A. "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması" *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 2000, Ankara, 2345/2, 181-193
- Ceylan A, "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar" *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-XV*, 2000, Erzurum, 277
- Ceylan A, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları" *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, 2001, Ankara, 71-82
- Ceylan A. Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, 2001, Ankara
- Ceylan A. "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testile ri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26*, 2001, Erzurum, 43-56.
- Ceylan A. "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 2001, 1-27.
- Ceylan, A. "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları" *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2002, Ankara, 165-178
- Ceylan, A. "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 2002, 14-15
- Ceylan, A. "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2003, Ankara, 311-324.
- Ceylan,A. "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç

Çağı'ndan Demir Çağı'na)", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003)* 2004, İstanbul, 41-51

- Ceylan, A. "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2004, Ankara, 263-272
- Ceylan, A. "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages V*, 2005, London, 21-29
- Ceylan, A. "2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2005, Ankara, 189-200
- Ceylan, A. "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2006, Ankara.
- Ceylan, A. "2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2007, Ankara
- Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars- Iğdır (1998-2008)*, 2008, Erzurum.
- Ceylan, A. "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars, 75-81
- Ceylan A. *Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi*, *A.Ü. Fen-Ed. Fakültesi Sos. Bil. Dergisi.*, 2008, Erzurum

- Ceylan, A.
Bingöl, A.
Topaloğlu, Y. “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2008, Ankara
- Ceylan, A.
Bingöl, A.
Topaloğlu, Y. “2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara
- Ceylan, A.
Topaloğlu, Y.
Bingöl, A.
Günaşdı, Y. “2009 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara
- Ceylan A.
Payne, M.R. “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat” *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2* , 2003, Roma,191-201.
- Ceylan, A,
Y.Topaloğlu, Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler / Doğu Anadolu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY6)*, 2008, İstanbul, 31-36
- Ceylan, N. Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, Kars

- Çambel, H
- Braidwood, R. “İstanbul ve Chicago Üniversitesi Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları- I, 1980, İstanbul
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev. Z. Danışman), 1970, İstanbul
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (çev. T.Temelkuran- N.Aktaş),1993,İstanbul
- Çevik, N. Urartu Kaya Mezarları, (Bas. Dok. Tezi), 1991, Erzurum
- Çevik, N. Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar, *Türk Arkeoloji Dergisi- XXXI*, 1997,Ankara,
- Çevik N. Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri, 2000, Ankara
- Çınar R. "Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki" *Bellekten XIX/114*, 1965, Ankara, 225-244
- Çilingiroğlu, A. Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler” , *Anadolu Araştırmaları IV-V*,1976-77, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Urartu Apadanasının Kökeni”, *Anadolu Araştırmaları VI*, 1978, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe” , *Anadolu Araştırmaları.VIII*, 1980, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “An Urartian Fortress in Diauehi : Umudum Tepe”, *Anadolu Araştırmaları VIII*,1980, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Yukarı Denizin Kıyısında Bir Baskent :Tuşpa(Van)” , *Bilim*

Birlik Basarı, 1982

- Çilingiroğlu, A. “Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları” , *Anadolu Araştırmaları*. IX, 1983, Ankara, 319
- Çilingiroğlu, A. “Mass Deportation in the Urartian Kingdom” , *Anadolu Araştırmaları*. IX,1983, Ankara, 325
- Çilingiroğlu, A. "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, 1983, İstanbul, 28-37
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları” , II. *Araştırma Sonuçları*,1985, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları” , VII . *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1985, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları” ,1985. VIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1986, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları ,1986”. XI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1987, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi” , *Anadolu Demir Çağları* (Ed.A.Çilingiroğlu),108-113,İzmir,1987
- Çilingiroğlu A. 1987,"Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1986"*V. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 1987, 119-121
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları” ,1987. X. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara,1988.

- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları,1988”. XI . *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara,1989.
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları ,1989”. XII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1990, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van-Dilkaya Kazısı”, *Müze* 4,1990-91,Ankara, 34-36.
- Çilingiroğlu, A. “Van Ayanis(Agarti) Kalesi Kazıları” ,XII. *Kazı Toplantısı Sonuçları*, 1990, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “The Early Iron Age at Dilkaya” ,*Anatolian Iron Ages*, (Ed.Altan Çilingiroğlu-David French), 1991,Oxford, 29-38.
- Çilingiroğlu, A. Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları: Kapanış”, XIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 1993, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Ayanis Kalesi”, *Dünyada Van Dergisi* 1993,
- Çilingiroğlu, A. “Van-Ayanis(Agarti) Kalesi Kazıları,1990-1991”,XIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 1993, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Ayanis Kalesi Kazıları-1992”, XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I,Ankara,1994,Ankara, 445-456
- Çilingiroğlu, A. “Excavations at the Fortress of Ayanis”, *Anatolian Iron Ages* 3 (Ed.A.Cilingiroğlu-D.French),41- 47,Ankara,1994.
- Çilingiroğlu, A. Urartu Tarihi, 1994, Bornova
- Çilingiroğlu, A. Van (En Eski Çağlardan Urartu Krallığı'nın Sonuna Kadar), 1995, İstanbul

- Çilingiroğlu, A. “Van -Ayanis Kalesi Kazıları,1993-1994”,XVII.I. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*,Ankara, 1996,363-377.
- Çilingiroğlu, A. “Urartu’da Az Bilinen Bir Sanat Dalı: Bezemeli Tas Kaplar”, *Anadolu Araştırmaları XIV*, A.Erzen Armağan Kitabı, İstanbul,1996,183-195.
- Çilingiroğlu, A. “Van- Ayanis Kalesi Kazıları,1995”,XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*,Ankara,1997,363-377.
- Çilingiroğlu, A. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997
- Çilingiroğlu, A. “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1996” , *XIX.Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1998, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Urartu” *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, 1998, İstanbul
- Çilingiroğlu, A. "Urartu Dini", *Arkeoatlas-IV*, 2005, İstanbul, 114-115
- Çilingiroğlu, A. "Ayanis Kalesi Işığında Urartu Çanak-Çömleği", I.Odtü Arkeometri Çalıştay, 2009, Ankara
- Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Kazıları”, *XIII.Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1992, Ankara.
Derin, Z.
- Çilingiroğlu, A. “Van Ayanis Kalesi Kazıları-1998”, *XXI.Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2000, Ankara,397-408
Derin, Z.
- Çilingiroğlu, A. “Rusahinili in Front of Mount Eiduru”: The Urartian Fortress of Ayanis, *SMEA* 35,1995.
Salvini, M.
- Çilingiroğlu, A. “When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of word ‘Şuri’”, *Anatolian Iron Ages 4, Anatolian Studies*,

49, 1999, 55-60

- Çilingiroğlu, A. “The 1997 Excavation Campaign at the Urartion
Salvini, M. Fortress of Ayanis”, *SMEA XXXIX/2*, 1997, 287-289
- Çilingiroğlu, A. “Van Ayanis Kalesi Kazıları-1997”, XX.
Sağlantimur, H. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1999, Ankara, 527-540
- Darkot, B. “Aras”, *İslam Ansiklopedisi-I*, 1988, 554- 557
Togan, A.Z,
- Derin Z. Demir Çağı’nda Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri,
Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1993, İzmir
- Diakonov, I.M.
Kaskkai, S.M Geographical Names According to Urartian Textes, 1981,
Wiesbaden
- Diakonov, I. M. Kratkiye sooşçeniye o daklada i polevih isledovaniyah
instituta istoriyi materialnoi Kulturi-11 1947,
- Diakonov, I. M. "Fragmentı klinopisnih tabletok iz raskopok 1946
g. na Karmir-blure", *EV-2*, 1948, 86-89.
- Diakonov, I. M. "Zametki po urartskoy epigrafike", *EV-4*, 102-116
- Diakonov, I.M. 1951, “Assiro”, *Vavilonskie İstocniki po istorii 2/3*, 1951,
52-73
- Diakonov, I. M. "Zametki po urartskoy epigrafike", *EV-6*, 106- 112.190
- Diakonov, I. M. Urartskiye pisma i dokumenti, 1963, Leningrad

- Diakonov, I. M. *Hurrisch und Urartaisch*, 1971, München
- Diakonov, I. M. (ed.), *Drevniy Vostok i mirivaya kultura (B. B. Piotrovskii honors)*, 1981, Moskova
- Diakonov, I. M. "O nekotorykh napravleniyaç v urartskom yazikoznaniy i novih urartskih tekstah", *HA-DV-5*, 1988, 133-180
- Diakonov, I. M. "Zhertvoprinoşeniye v Teisebaini (!İKN448)-Iz obşçestvennoy istoriyi Urartu", *Kavkazsko-blijne vostoçnyy sbornik-8*, 1988, 55-68.
- Diakonov, I. M. "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts", *AMI22*, 1989, 77-102.
- Diakonov, I. M. "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)- Lights on the social History of Urartu", *AMI 24*, 1991, 13-21
- Dinçol, A. "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", *Anadolu-18*, 1974, Ankara, 105-121
- Dinçol, A. "Urartu Yazısı ve Dili", *Arkeoatlas-IV*, 2005, İstanbul, 112-113
- Dinçol, A.M. Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları,
Kavaklı, E. Anadolu Araştırmaları Ek Yayın, 1978, İstanbul
DİE 1960 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1960 Genel Nüfus Sayımı: İl ve İlçeler İtibariyle Kesin Neticeleri", 1960, Ankara
- Djaparidze D. "Die Kurgane in Mes'cheti", *Unter Wegs Zum Goldenen Vlies Archäologische Funde aus Georgien*, (F.D. A. Miren, W. Orthmann, C. Saarbrücken), 1955
- Djaparidze D. "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory

of Georgia”, VII. Congress Of Anthropological and
Ethnological Sciences-4 -9, 1964, Moskova

- Djaparidze D. Archeological Excavations in Trialeti: On The History
Of Georgian Tribes in The Second Millennium B.C., 1969.
- Djaparidze D. Avalişvili-tsereteli Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei
Bronzi, 1985, Tiblisi
- Doğanay, H. Erzurum’un Genel Coğrafya Özellikleri, 1988, Erzurum
- Durmuş,İ. İskitler (Sakalar), 1993, Ankara
- Durmuş İ. “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Bulleten-LXI*, 1997, Ankara
EİE 1983 Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü, Aylık
Ortalama Akımlar (1935-1980), 1983, Ankara
- Emre, K. “Altıntepe Urartu Seramiği”, *Bulleten XXXIII / 131*, 1969, Ankara,
299-331
- Erinç, S. Doğu Anadolu Coğrafyası, 1953, İstanbul.
- Erkmen M. "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı", *XIII.Müze*
A.Ceylan, *Kurtarma Kazıları Semineri*, 2003, Ankara, 17-28
- Erzen, A. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları",
Anadolu Araştırmaları-IV-V, 1976-1977, Ankara, 1-59
- Erzen A. 1978, Çavuştepe I, MÖ 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve
Ortaçağ Nekropolu, Ankara, 1978.

- Erzen, A. Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians, 1984, Ankara
- EsinU. Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcın dan Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, 1969, İstanbul
- Forrer E. "Hajasa-Azzi" *Caucasica IX*, 1931, 1-24
- Frankel, D. 1979, *The Ancient Kingdom of Urartu*, London.
- Freely, J. Türkiye Uygarlıklar Rehberi I-V (Çev. T. Birkan, G. Koca, A. Biçen), 2002, İstanbul
- Frangipane, M. 1993, "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya" *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1993, Ankara, 213-230
- Frangipane, M. "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı Dönemi" *Arkeo Atlas* Sayı 2, 2003, 50-51.
- Freely, J. Türkiye Uygarlıklar Rehberi-5 (2003).
- Genç, B. 2008: *Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, Van
- Geyikoğlu H. *Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, 1998, Erzurum
- Girgin, M. "Türkiye'deki Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-*

- Bulut, İ. *Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-27*, 2001,
Sevindi, C. Erzurum, 89-109
- Good, R. B. "L'aménagement de la végétation dans les Alpes
Australiennes", *Revue de Géographie Alpine*, 80 (2), 1992,
361–379.
- Görür, M
H.Ekmen, Akmezar, 2005, Ankara
- Gözet R. Urartu Devletinin Sosyo- Ekonomik Yapısı, Selçuk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, Konya
- Grousset,R. Histoire de Arménie des Origines à 1071, 1947, Paris
- Güçlü, K. "Erzurum'da Doğal Olarak Yetişen Bazı Bitkilerin Taş ve Kaya
Bahçeleri İle Kuru Duvarlarda Kullanımları Üzerinde Bir
Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 19*
(1), 1988, Erzurum, 35–49.
- Güçlü, K. "Doğu Anadolu'da Doğal Olarak Yetişen Huşların
Yılmaz, H. (*Betula Pendula L.*) Üretilmesi ve Peyzaj Mimarlığında
Kullanılma Olanakları", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi*
Dergisi 21 (2), 1989, Erzurum, 101–110.
- Gülen T. Erzurum-Kars Plato Sahasının İklim Özellikleri, Atatürk
Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum
- Günaşdı, Y. Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Ata
türk Üniversitesi Üniversite si Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
2006, Erzurum
- Gündoğdu,H. Tarihi Kalıntıları ile Çıldır, 2001,Ankara

- Gündüz S. Urartu Askeri Mimarisi, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, İzmir
- Güneri S. Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, Erzurum
- Güneri A. “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, Türk Arkeoloji Dergisi-XXX, S.149-195, 1992, Ankara,
- Güneri S. 1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç - Erken Demir Çağında Doğu-Anadolu - Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *Olba-5*, (Ed. Durugönül -M. Durukan) 2002, Mersin, 249-258
- Güneri, S
- Erkmen, M
- Gönültaş, B. “Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları” KST 24/1, 27-31 Mayıs 2002, 249-259.
- Güneri, S
- Erkmen, M
- Gönültaş, B
- Korucu, H. “Bulamaç Höyük Kazıları 2002 Yılı Çalışmaları” KST 25/1, 26-31 Mayıs 2003, 207-214.
- Güneri A. “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları”, 24. M. Erkmen Kazı Sonuçları Toplantısı - I, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve B. Gönültaş, 249-258, 2003, Ankara

- Güney, E. 1990, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı" *Coğrafya Araştırmaları-2*, 1990, Ankara, 323-328
- Gürsoy, C.R. "Türkiye'nin Tabii Yolları" *Türk Coğrafya Dergisi XXIIXXIII*, 1974, 24-30
- Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1(TAY-1),1996, İstanbul Tanındı, O.
- Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2- Neolitik, 1997, İstanbul O. Tanındı
M. Özbaşaran,
- Harmankaya, S. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4 (TAY), 2002, İstanbul. Erdoğan, B.,
- Hauptmann H. "Norşuntepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1972, Ankara
- Hauptmann H. "Norşuntepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara, 1976, 41-69
- Hauptmann, H. "Nevalı Çori", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East-4*, Eds. Mayers, 1997, New York
- Hayli, S. Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1995, Elazığ
- Head, B.V. *Historia Numorum*, 1911, Oxford
- Heredotos, Herodot Tarihi (Çev. M. Ökmen), 1983, İstanbul,

- Honigmann, E. Bizans Devletinin Doğu Sınırı, 1970, İstanbul.
- Hopkins, "Archaeology At The North-east Anatolian Frontier, Vi, An Ethno Archaeological Study Of Sos Höyük and Yiğittaşı Village", *Ancient Near Eastern Studies Supplement-11*, 2003, Belçika
- Hortmann, R. 1988, "Dicle", *İslam Ansiklopedisi-III*, 1988, Ankara, 582-585
- Hoşgören, Y. 1994, "Türkiye'nin Gölleri", *Türkiye Coğrafya Dergisi* 29, 1994.
- Hulin P. "Urartian Stones in The Van Museum", *Anatolian Studies VIII*, 1958, London, 235-244.
- Hulin P. "New Urartian Inscriptions From Adilcevaz", *Anatolian Studies-IX*, 1959, London, 189-207
- Hulin P. "New Urartian Inscribed Stones At Anzaf" *Anatolian Studies-X*, London, 1960, 205-207
- Işık F. "Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadoludaki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler -Sirinlikale, Eine Unbekannte Urartaischen Burg und Beobachtungen Zu Den Felsdenkmälern Eines Schöpferischen Bergvolks Stanatoliens", *Bulleten LI-200*, 1987, Ankara, 497-533
- Işık F. Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen Zu Denen Der Hethiter und Phryger, *Documenta Asian 2*
- Işıkli, M. "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında 'Diauehi Krallığı' Atatürk Üniversitesi,

Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, 2000, 49-71.

- İbiş R. Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Ankara
- İnandık, H. Türkiye Gölleri, 1965, İstanbul.
- Kalaç M. “Kömürhan Urartu Kitabesi ”, Belleten XX - 79, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 349-354, 1956, Ankara,
- Kansu, “Marmara Bölgesi ve Trakya’da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar”, Atatürk Konferansları-I, 1964, Ankara
- Karabulut K. Doğu’da Yakalanan Kalkınma Fırsatı, Ticaret,2005, İstanbul.
- Karageçi, M. Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011
- Karamağaralı B. “1991 Ani Kazıları”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 1993, Ankara, 509-538
- Karamağaralı B. “2000-2001 Yılı Ani Kazısı”, *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 2003, Ankara, 233-242
- Karamağaralı B. “Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi IX*, İzmir,1998, 37-42 ,

Kayabalı, İ. "Anadolu'nun Kuzeydoğu, Azerbaycan'ın Kuzeybatı Sınır Boyları Arslanoğlu, C. Tarihinin Ana Çizgileri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 27-sayı 226,1978Ankara,

Kars Valiliği 2002 Yıllığı

Keçer, M. Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi, İ.Ü. Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,1985, İstanbul

Ketin İ. Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış, 1983, İstanbul

Kırzioğlu F. Kars Tarihi, 1953, Ankara

Klein,R. G. Uygarlığın Doğuşu, (Çev: Y. Saltuk, 2003).

Edgar, B.

Klein J. "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altın-tepe", *Anatolian Studies-XXIV*, 1974, London, 77-94

Kleiss W.

H. Hauptman, Topographische Karte Von Urartu,1976, Berlin,

Kocaman S.E. Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,2007, İstanbul

Koçman, A. Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi,1979, Erzurum.

Koçman, A. Türkiye İklimi,1993, İzmir.

- Koday Z. “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, *Türk Coğrafya Dergisi* 37,2001.
- Koday S. Doğu Anadolu Bölgesi’nde Hayvancılık, 2005,Erzurum
- Konakçı E. 2006: Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, İzmir
- Konyar E. Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi,2004, İstanbul
- Konyar, E. “Anıtsal Kaya İşaretleri”? Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler“,*Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler*, 2, 2007, İstanbul, 1-5.
- Konyar, E. “Urartu Coğrafyasında "Anıtsal Kaya İşaretleri": İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *Muhibbe Darga Armağanı*, (Yay. Haz.Tarhan. T-A. Ti bet- E.Konyar), 2008, İstanbul.
- M. Korfmann
A.Baykal
Seeher-Kılıç, Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit, 1994, Göttingen
- Korucu H. Kars İli Höyükleri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Erzurum
- Koshelenko, G. A.
Kuznetsov, V.D. “Colchis and Bosporus: Two modelsof Colonization?”
New Studies on the Black Sea Littoral, 1996

- Koşay, H.Z. “Erzurum-Karaz Kazısı raporu”, *Belleten 91*,1959,Ankara, 349-413.
- Koşay H.Z. "Pulur Kazısı", VI. Türk Tarih Kongresi, 1967, Ankara, 14-15
- Koşay H. Z.
K. Turfan, “Erzurum - Karaz Kazısı Raporu ”, *Belleten XXIII/91*, 1959,
Ankara, 349-413,
- Koşay H.
H. Vary, Pulur Kazısı, 1964, Ankara
- Koşay H. “Pulur Kazısı”, *VI.Türk Tarih Kongresi*,1967,Ankara, 14-15
- Koşay, H. Z. Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (1984).
- Kozbe G.
A.Ceylan
Y.Polat
T.Sivas
H.Sivas
I.Şahin
D.Tanrıver, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları, 2008,
İstanbul
- Kökten, İ. K. “Doğu Anadolu Kars Bölgesi'nin Tarih Öncesi Araştırmalarına
Dair İlk Not” D.T.C.F. Dergisi 1/2, 1942, 119-121.
- Kökten, İ. K. “Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor” *Belleten VII*,
1943, 601-613.
- Kökten İ. K. “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi

- Araştırmalar”, *Bulleten VIII/32*, 1944, Ankara, 65-80
- Kökten İ.K. “1945 Yılında Türk tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bulleten 11/43*, 1947, Ankara, 431-472
- Kökten İ. K. “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Türk Tarih Kongresi IV*, 1948, Ankara, 195-209
- Kökten İ. K. “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XI, 2-4*, 1953, Ankara, 177-209
- Kökten, İ.K. “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars- Çamışlı) Yeni Diptarih Resimleri” *Kars Eli 2/20*, 1966, 3-16.
- Kökten, İ. K. “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamışlı) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri” *Karseli6/69*, 1970, 2-16.
- Kökten, İ. K. “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri” *Atatürk Konferansları*, 1975, 95-104.
- König F. *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften*, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, 1955-1957, Graz
- Köroğlu K. “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 1997, Ankara, 369-393

- Köroğlu K. "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *Xvi. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 1999, Ankara, 143-159
- Köroğlu, K. 2000: "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Bulleten LXIV /241*, 2000, Ankara 720-723
- Köroğlu, K. "Urartu Kaya Mezarı Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat 127*, 2008, İstanbul, 21-38.
- Köroğlu, K.
Konyar E. "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi", *Arkeoloji ve Sanat 119*, 2005, İstanbul, 25-38
- Ksenophon, Anabasis, 1984, İstanbul
- Kuftin, B.A. Urartskij "Kolumbarij" u podosvy Ararata i Kuro-Araksskij eneolit [An Urartian "Columbarium" on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro- Araxes basi] *Vestnik Gosudarstvennogo Muzeja Gruzii 13*, 1944
- Kunç S.
A Çukur, "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocaklar ve Baz Arkeolojik Buluntularla İlişkileri" *V. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*, 1989, 29-38
- Kuşçu E. Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van
- Kutlu, E. "Altıntepe'de Urartu Seramiği", *Bulleten-131*, 1969, Ankara, 279-298

- Lahn, E. "Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri", *M.T.A. Mecmuası-2/19*, 1940, Ankara
- Lahn, E. Erzurum Bölgesindeki Linyit Yataklarının Jeolojisi Hakkında Not", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni 1/2*, 1948, Ankara
- Lamb, W. "The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours"
AnatSt IV, 1954, 21-33.
- Lang D. M. Armenia, 1970, London
- Laroche E. "Liste des Dokuments Hieroglyphiques ", *Revue Hittite Et Asianique: Organe De La Société Des Etudes Hittites-XXVII*, 1969,
- Laroche E. "Les Hieroglyphes D'Altintepe", *Anatolia XV-1971*, 1973, Ankara, 55-61
- Lehmann
Haupt C.F. Armenien Einst und Jetzt I-II, 1910-1931, Berlin
- Lehmann
Haupt C. F. Armenian Einst Und Jetzt III, 1931, Berlin
- Lehmann
Haupt C.F. Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II, Berlin-1928-1935, Leipzig
- Loyd, S. Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları(1998).

- Luckenbill D.D. Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end, Chicago 1926-1927, 1968, New York
- Malkoç Yiğit, E.
Sönmez Türel, H. "İlkçağlardan Günümüze Anadolu'da Açık Mekanın Evrimi", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 2006, 187-195
- Marincola, J. Odysseus and the Historians, 1994, Atlanta,
- Marr N. A. "Oblomki Delibabinskoy Haldskoy Nadpisi ", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskoyo-XXIV*, 1917, 125-132
- Maswell K.R.
Hyslop, *Iraq XXXVI/1-2*, 1974
- Mayer W. "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr.Text und Übersetzung", *MDOG 115*, 1983, Berlin, 65-132
- Melikişvili G.A. Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, 1960, Moskova,
- Mellaart J. "Excavations at Hacilar. Fourth preliminary Report 1960", *Anatolian Studies 11*, 1961, 39-75
- Melikişvili, G.A. Die Urartaische Sprache, 1971, Roma
- Mellaart J. Çatal Höyük a Neolithic Town in Anatolia, 1967, London.
- Mellaart J. Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları (çev. Altınok), 1988, İstanbul

- Memiş E. İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri ve Günümüzdeki Belirtileri, *Askeri Tarih Bülteni*, 20, 1987, 27-35
- Memiş, E. İskitlerin Tarihi, 1987,Konya
- Memiş, E. Eskiçağda Türkler, 2002,Konya
- Memiş E. Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, 2006, Ankara
- Merhav R. “Every day and Ceremonial Utensil Urartu,” *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.* (ed. R. Merhav), 1989, New York
- Mesçaninov I.I. 1931,"Haldeyskiye Nadpisi Na Bazeh Kolonn Sobraniye B.n.pahovskogo", *Dokladi Akademiyi Nauk-SSSR*, 1931, 29-36
- MTA 2002 Maden Teknik Arama Enstitüsü Bülteni, 2002, Ankara
- Munsell 2000 Munsell Soil Charts Color Book 2000
- Müller D. H. “Drei neue Inschriften von Van ”, *Wiener Zeitschrift Für Die Kündendes Morgenlandes-I*, 1887, Wien, New York, 213-219,
- Neve, P. “Schalensteine und Schalenfelse in Boğazköy – Hattuşa”
İstMitt 27/28, 1977/1978, 61-72.
- Nikolskii M. “Klinoobrazniye nadpis Rusi I v Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivansboy guberniyi”, *Archaeologičeskiye Izvestiya,Zametki (I)*, 1893

- Olmstead A.T. History of Assyria, 1968, Chicago-London
- Orthmann W. “Eine Urartaeische Inschrift in Avnik ”, *Archiv Für Orientforschung-XXII*, 1968-1969, Berlin, 77-78
- Öğün B. “Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi”, *VI. Türk Tarih Kongresi*, 1967, Ankara, 65-71
- Öğün, B. Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, 1970, Ankara
- Ökse, T.A. Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri, 1993, İstanbul
- Özbek, O.
B. Yükmen, “Kars, Borluk Vadisi Kaya Resimleri”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 86, 1998, İstanbul, 30-37
- Özbek, O.
B. Yükmen “1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması” *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi -2*, 2001, Ankara, 145-153.
- Özdoğan, “Anadolu'dan Avrupa'ya Açılan Kapı: Trakya”, *Arkeoloji-Sanat-90*, 1999, İstanbul
- Özdemir, Ö. İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, İstanbul

- Özel S.
C.Kaya
B.Can 2007: “Altıntepe Urartu Kalesi Arkeojeofizik Çalışmaları”,
International Earthquake Symposium, 2007, Kocaeli
- Özey R. Siyasi Coğrafya, 2002, İstanbul
- Özfırat, A. Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II.Binyıl), 2001,
İstanbul
- Özfırat, A
Marro, C. “2002 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması” AST
21/1, 2004, 15-32.
- Özgüç T. “Altıntepe Kazıları – Excavations Altıntepe” *Bulleten XXV /*
98, 1961, Ankara, 253-290
- Özgüç T. Altıntepe II, 1969, Ankara
- Özgüç, N. The Decorate Bronze strip and Plagues from Altıntepe
Mansel’e Armağan, 1974, Ankara, 847-860
- Özgül, O. Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik
Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi, 2007, Erzurum
- Özgür, E. M. Türkiye Coğrafyası, 2000
- Özkaya, V. “Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması”, *XI.*
Araştırma Sonuçlar Toplantısı, 1993,Ankara, 379-397

- Palmier, "Excavations at Arslantepe 1983" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1985, Ankara, 71-78
- Parker, A. "Northeastern Anatolia: on the Periphery of Empires" *AnatSt* 49, 1999, 133-143.
- Payne M.R. *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, İstanbul
- Payne M. R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul, 2006
- Pehlivan, M. *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1984, Erzurum
- Pehlivan M. *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, 1991, Erzurum
- Pehlivan M. *Hayaşa*, 1991, Erzurum,
- Piotrovskii B.B. "Urartu Dini", *A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-* 23, 1965, Ankara, 37-49
- Piotrovskii B.B. *Urartu*, 1969, Geneva
- Pullu, S. "Tabal - Urartu İlişkisi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 2006, İstanbul
- Roaf, M. *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Yakındoğu* (Çev. Kılıç, Z., 1996).
- Russell, H. F. *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, BAR International Series 85 (1980).

- Ryan C. W. A Guide to the Known Minerals of Turkey, 1960, Ankara
- Saggs, H.W.F. *The Might that was Assyria*, 1984, London, 51-55
- Sagona A. The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214, 1984
- A. Sagona
C. Sagona
H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report" *Anatolian Studies* 45, 1995, London, 193- 218
- Sagona A.G.
C. Sagona
H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994", *Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII/I*, 129-150, Ankara.
- Sagona A.G.
C. Sagona
M. Erkmén, I. Thomas, Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report" *Anatolian Studies* 46, 1996, 27-52
- Sagona A.G.
C. Sagona
M. Erkmén,
S. Howells, "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report" *Anatolica* 23, 1997, 181-226
- Sagona A.
M. Erkmén
C. Sagona, "Excavations Sos Höyük 1995" *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1997, Ankara, 137-143

- Sagona A.G.
C. Sagona
M. Erkmen,
S. Howells,
I. Mc. Niven, “Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth preliminary Report”,
Anatolian Studies-24, 1998, 31-64
- Sagona A.
M. Erkmen
C. Sagona, “Excavations Sos Höyük 1996” *XIX. Kazı Sonuçları
Toplantısı-I*, 1998, Ankara, 245-250
- Sagona, A. et al, “The Bronze-Iron Age Transition in Northeast Anatolia:
A view from Sos Höyük”, *Anatolian Studies-49*, 1999,
London, 153-157
- A. Sagona
M. Erkmen
C. Sagona, “Excavations at Sos Höyük, 1997”, *XX. Kazı Sonuçları
Toplantısı-I*, 1999, Ankara, 205-206,
- Sagona A.G.
C. Sagona, “Excavations at Sos Höyük, 1998”, *Kazı Sonuçları Toplantısı
XXI-I*, 2000, Ankara, 143-144,
- Sagona A.G.
C. Sagona, “Excavations at Sos Höyük, 1999”, *Kazı Sonuçları Toplantısı
XXII/I*, 2001, Ankara, 129-131
- Sağlamtemir, H. Van-Dilkaya Kazılarında Çıkan Demir Çağ Çanak Çömleği,
Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, İzmir

- Sağlamtemir, A.H. Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2001, İzmir
- Salvini M. Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu, 1967, Roma
- Salvini M. Geschichte und Kultur der Urartäer, 1995, Darmstadt
- Salvini M. Urartu Tarihi ve Kültürü, 2006, İstanbul
- San O. Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, İzmir
- San, O. 2000: "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", *OLBA III*, 2000, Mersin, 19-28
- Sandalgian J. Les Inscriptions Cunéiformes Urartiques: Transcrites Avec Une Triple Traduction Interlinéaire En Arménien Classique, En Latin En Française, Suivies D'un Glassaiere Et D'une Grammaire, 1900, Venedik
- Saraçoğlu H. Doğu Anadolu Bölgesi, 1989, İstanbul.
- Sauley L.F.J.C. De, Voyage Autour De La Mer Morte Et Dans Les Terres Bibliques, 1853, Paris
- Sayce A.H. "Inscriptions Vanniques D'Armavir Et De Tsolokert", *Le Museom II*, 1883, 358-364
- Sayce A.H. "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1888, 1-48
- Sayce A.H. "The Cuneiform Inscriptions of Van Part V", *Journal of Royal*

Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1894, 691-732

- Schmökel, H. Kulturgeschichte des alten Orients, Stuttgart: Alfred Kroner Verlag, 1961.
- Selen S. "Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi I-IV*, 1943, 352-371
- Selen S. "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya dergisi, XI-XII*, 1949, 102-109.
- Sembastians M.V. Ararat 25-27, 1886
- Sembastians, M.V. Ararat-204-205, 1895
- Sembastians M.V. Ararat, 1910,
- Sevgen N. Anadolu Kaleleri-I, Ankara
- Sevin, V. "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak", *Anadolu Araştırmaları-IV-V*, 1976-77, 1977, Ankara, 227-233
- Sevin V. Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1979, İstanbul
- Sevin, V. "The Origins of The Urartian's in the Light of The Van /Karagündüz Excavations", *Anatolian Iron Ages-IV, Anatolian Iron Age-IV, Anatolian Studies-49*, 159-165
- Sevin, V. Eski Anadolu ve Trakya (2003).

- Sevin, V
- Özfirat, A. "Van-Altıntepe Excavations" Archaeology in Turkey (1923-2000), 2001,179-183.
- Sevin V. "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-15-2*, 2005, Elazığ,379-384
- Sevin, V. "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", *Arkeoatlas-IV*, 2005, İstanbul,104-105
- Sevindi, C. Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1999, Erzurum.
- Sivas, H. Urartu ile İlgili Asur Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, İstanbul
- Sinclair, T.A. Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol. I(1987).
- Sivas, H. Urartu Çanak-Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa-Karagündüz ve Ayanis Kazıları Işığında), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1998, İstanbul
- Slattery J. C.D. Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective- 2-22 / *Reprint from al Rafidon, Vol. VIII*, 1987, Tokyo

- Sözer N. Diyarbakır Havzası, 1969, Ankara
- Steinherr, “Urartaeischen Bronzen von Altıntepe”, *Anadolu (Anatolia)*-3, 1958, Ankara
- Strabon Antik Anadolu Coğrafyası, (Çev: A. Pekman, 1993).
- Sümer, O. “Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında”, *Anatolia*, 1961-62, Ankara
- Şener
- Şenol
- Çolakoğlu, “Bitlis Metamorfik Kuşağında Urartu Medeniyetine Ait Demir İşletmeciliği: Bahçesaray ve Balaban (Van) Örneği” 60. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 2007, Ankara, 163-165
- Şenocak, M.
- N.Süt, Kaynakça Gösterimi (Referanslar), *İ.Ü.Araştırma ve Etik Sempozyum Dizisi:50*, 2006, 37-48
- Şenyurt, S.Y, Büyükardıç, 2005, Ankara
- Şenyurt, S.Y, Tasmator 2005, Ankara.
- Şenyurt, S.Y
- H.Ekmen, Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain, 2005,Ankara
- Şenyurt, S.Y
- R.İbiş, Güllüdere, 2005, Ankara

- Şimşek, O. Tuzluca İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000, Erzurum
- Şimşek, O. Tuzluca İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Erzurum
- Şimşek O.
M.Alım, "İğdır İli Turizm Potansiyeli", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-3*, 2009, Kars, 1-26
- Tarhan, M.T. "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İ.Ü.Ed.Fak. Tarih Dergisi*, 23, 1969, İstanbul, 145-170
- Tarhan, M.T. Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, 1972, İstanbul
- Tarhan, M.T. "Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni-4* 1975, 44-55.
- Tarhan, M.T. M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doçentlik Tezi, 1978, İstanbul
- Tarhan, M.T. "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1979, Ankara, 44-55.
- Tarhan, M.T. "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler" *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları-VIII*, 1982, İstanbul, 69-114

- Tarhan, M.T. "The Structure of the Urartian State", İ.Ü.Ed.Fak. *Anadolu Araştırmaları, IX*. 1983, İstanbul, 295-310
- Tarhan, M.T. "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, Ankara, 109-120
- Tarhan, M.T. "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, Ankara, 179-203.
- Tarhan, M.T. "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar-I: Anıt Yapılar", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1986, Ankara, 297-355.
- Tarhan, M.T. "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1986, Ankara, 285-301.
- Tarhan, M.T. "Recent Archaeological Research in Turkey: Van Castle and Old City", *Anatolian Studies, XXXVIII*, 1988, 206-207
- Tarhan, M.T. "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1989, Ankara, 369-428.
- Tarhan, M.T. "An Urartian Intramural 'Pithos Burial' from the Mound of Van Fortress", *Istanbul Mitteilungen: Peter Neve Festschrift, 43*, 1993, 279-282.
- Tarhan, M.T. "Anadolu'da Kimmer Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 2*, 1997, İstanbul, 1014-1015.
- Tarhan, M.T. "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, ed. O. Belli, 2000, Ankara, 191-200.

- Tarhan, M.T. "Tushpa-Van Fortress: Research and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. O. Belli, 2001, İstanbul, 157-165
- Tarhan, M.T. "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, Ankara, 597-610
- Tarhan, M.T. "Urartu Başkenti Tuşpa-Van Kalesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, ed. O. Belli, 2003, İstanbul, 85-105.
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Urartu Bronz At-Koşum Parçaları", *İ.Ü.Tarih Enstitüsü Dergisi-6*, 1975, İstanbul, 45-62
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Bellekten*, XXXIX/155, 1975, 389-412
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri veSivil Mimariye ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V,1976-1977, Ankara, 273-304
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları II,:Konut Mimarlığı", *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976-1977, Ankara, 347-361
- Tarhan, M.T
V.Sevin. "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *XI. Kazı*

Sonuçları Toplantısı- I, 1990, Ankara, 355-375

- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 1991, Ankara, 429-456.
- Tarhan, M.T
V.Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *Höyük- I*, 1991,Ankara, 65-70
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları", *Bellekten, LVI/217*, 1992, Ankara, 1081-1099
- Tarhan, M.T.
V.Sevin "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991", *XIV.Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1993, Ankara, 407-429.
- Tarhan,M.T.
V. Sevin "Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv- 21/1*, 1994, 22-57
- Tarhan, M.T.
V.Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990 Yılı Çalışmaları",*Bellekten, LVII/220* 1993, 1994, 843-861
- Tarkan T. "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi*
50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, 1974, Erzurum.
- Taşyürek, O.A. "Darstellungen des Urartaischen Gottes Haldi", *Studies zur Religion und Kultur Kleinasiens*, 1978, 940-955

- Tatlı, A. Erzurum Bölgesinin Yaygın Çayır ve Mer'a Bitkileri. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), 1988, Ankara
- Tatlı, A. "Gavur Dağları (Erzurum) Florasına Katkılar" *Doğa Türk Botanik Dergisi* 13-3, 1989, 337–354.
- Tatlı, A. "Allahuekber Dağları Florasına Katkılar" *Doğa Türk Botanik Dergisi* 13-3, 1989, 355–374.
- Tavukçu, A. Y. Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1999).
- Tekinalp, M.
Y.Ekim, Sazpegler, 2005, Ankara
- Topaloğlu, Y. Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum
- Topaloğlu Y. "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars, 197-216
- Topaloğlu Y. "Oltu'nun Eskiçağ Tarihi'ne Bakış", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8 /41, 2008, Erzurum, 153-171
- Topaloğlu Y. "İğdir Bölgesi'nde Tunç Çağı Yerleşmeleri", *M.-N.Özsait Armağanı*, İstanbul, 2009-2010 (Baskıda)

- Topaloğlu Y. "Eskiçağ'da Pasin Ovası", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-3*, 2009, Kars, 245-266
- Tozlu S. Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900), A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, 1997, Erzurum
- Tseretheli,
Giorgii V. Sakartvelos Musunms Urartuli Dzegleb / Urartskiye Pomyatniki Muzeyi Gruziyi, 1939, Tiflis
- Tsetskhladze, G.R. "Colchis and the Persian Empire: The Problems of Their Relationship", *Silk Road Art and Archaeology-3*, 1993
- Tsetskhladze, G.R. "Colchians, Greeks and Achaemenids in the 7th-5th Centuries BC.: a Critical Look", *Klio* 76, 1994
- Tsetskhladze, G.R.
Vnukov, S.Y. "Colchian Amphorae: Typology, Chronology and Aspects of Production" *The Annual of the British School at Athens*, 1992
- Turan, Ö. Urartu Çanak Çömleği, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bit.Tezi, 1979, Erzurum
- Turoğlu, H. "Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası ve Onun Yakın Çevresi için CBS ve UA Teknolojileri ile Paleo-Landuse Analizi", 4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri, 2006, İstanbul,
- Tuncel M. "Aras", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, 1991, Ankara,332-335

- Tuncel M. "Fırat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1996, 31-33Türker 2001
- Türker A. Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, Erzurum
- Tüysüz, O. "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Yer Bilinci Üzerine", Erzincan Depremi- Dünü Bugünü, Yarını ve Türkiye'de Deprem Sorunu-İTÜ, 1992, İstanbul
- Uçankuş, H. T. Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji (2002).
- Uzun, S. 1991, Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 1991, Erzurum.
- Ünal, A. Hititler Devrinde Anadolu (2002).
- Ünsal, V. Eskiçağ'da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000, Erzurum
- Ünsal, V. Eskiçağ'da Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2006, Erzurum
- Varol O. Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van

- Wiesner, A. The Return of Odysseus and the Elements of Euclid, *Colorado Springs*, 1994
- Yakar J. "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia" *Anatolian Studies XXXIV*, 1984
- Yakar J. "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *Anatolian Studies*, 35, 1985
- Yakar J. "The Later Prehistory of Anatolia" *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR-2*, Oxford, 1985
- Yardımcıel, A. Akyaka'da Bulunup Kars Müzesine Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2010
- Yarıcı, Ü. Erciş Ovasının Erken ve Orta Demir Çağı İskan Dokusu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van
- Yazgan M. Urartu Metal Kapları, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, İstanbul
- Yermukhamedova A. Urartu Devlerinin Siyasi ve Askeri Tarihi, Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Ankara
- Yıldırım R. Uygarlık Tarihi, 2000, İzmir
- Yıldırım S. Okçular / Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Sosyal

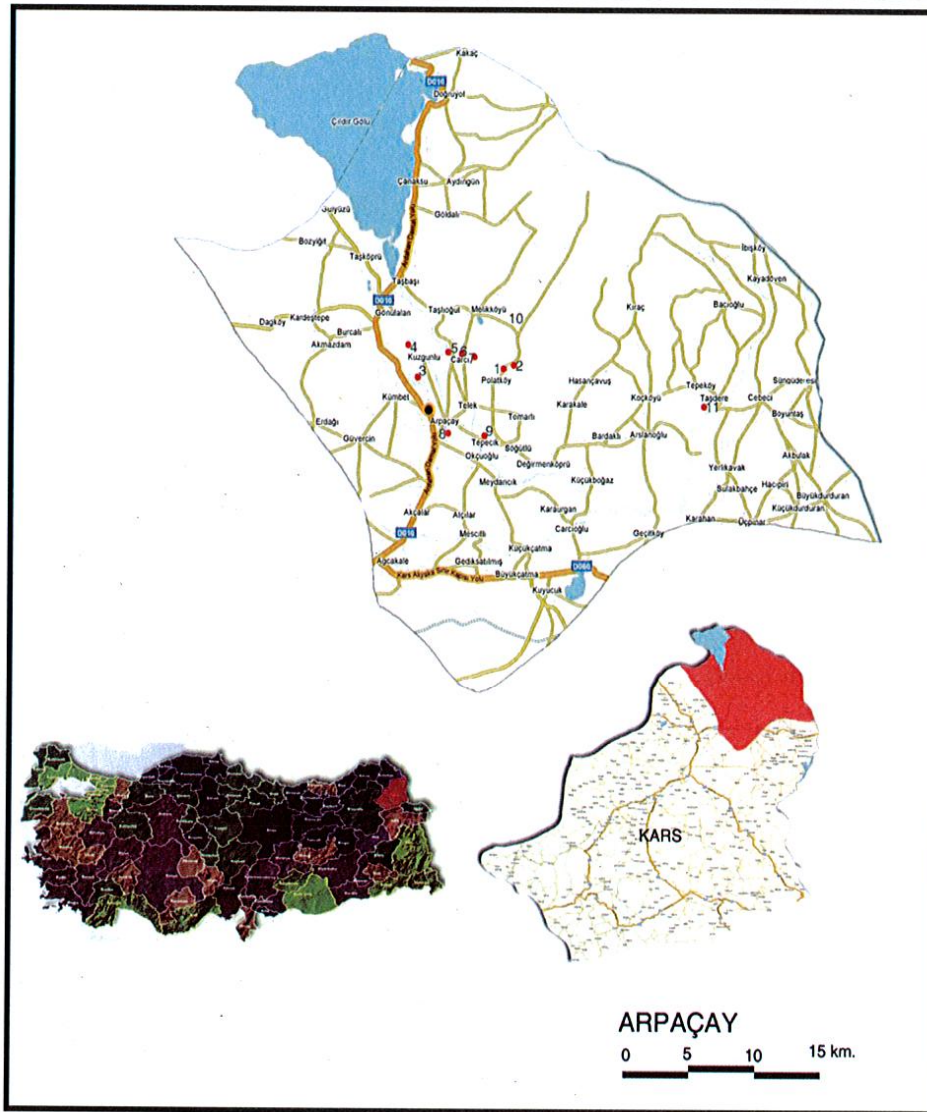

Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2007,
Erzurum

- Yılmaz, Ö. Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, 1984, Erzurum.
- Yılmaz,H.
Özkan,M.B. "Rekreasyonel Turizm Örneğinde Erzurum Palandöken Dağının Önemi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 110–117.
- Yolal, Z. Eskiçağ'da Horasan ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, Erzurum
- Yükmen, B. "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması" AST 18/2, 22-26 Mayıs 2000, 151-156.
- Yükmen, B. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri (2003).
- Yücel, T. "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XIII-4*, 1995, Ankara, 95-111
- Zehiroğlu, A.M. Antik Çağlarda Doğu Karadeniz, İstanbul
- Zehiroğlu, A.M. "M.Ö. 8. yüzyıl Urartu belgelerinde: Kolha" *Skani Nena-I*, 2009, İstanbul

- Zengin, H. Erzurum ve Aşkale Yöresinde Tabii Çayır ve Mer’alarda bulunan Bitkiler, Yoğunlukları ve Oluşturdukları Topluluklar Üzerine Çalışmalar, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1993, Erzurum
- Zengin O. Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Zimanski P. E. Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State, 1985, Chicago
- Zimanski P.E, “Urartu Krallığı ve Topografya”, çev. G.Pulhan, *Urartu: Savaş ve Estetik*,(ed.O.Belli), 2004, İstanbul, 75-83

LEVHALAR

Harita Tespit Edilen Tarihi ve Arkeolojik Merkezler

1- Polat Kalesi	7- Carcı Kalesi
2- Yarbaşı Yerleşmesi	8- Yalınçayır Höyük
3- Kilisetepe Yerleşmesi	9- Tepecik Yerleşmesi
4- Zöhrap Yerleşmesi	10- Koçköy-Danatepe Höyük
5- Carcı Yerleşmesi	11- Taşdere-Kantepe Höyük
6- Carcı 2 Yerleşmesi	

Resim1: Polat Kalesi

Resim2: Polat Kalesi

Resim3:Yarbaşı Yerleşmesi

Resim4:Yarbaşı Yerleşmesi

Resim5:Kilisetepelerleşmesi

Resim6:Kilisetepelerleşmesi

Resim7: Zöhrap Yerleşmesi

Resim8: Zöhrap Yerleşmesi

Resim9: Carcı Yerleşmesi

Resim10: Carcı 2 Yerleşmesi

Resim11: Carcı 2 Yerleşmesi

Resim12: Carcı Kalesi

Resim13: Carcı Kalesi

Resim14: Yalınçayır Höyük

Resim15: Yalınçayır Höyük

Resim16: Tepecik Yerleşmesi

ÖZGEÇMİŞ

- 1983 Erzurum'un Narman İlçesinde doğdu.
- 1996 18 Mart İlköğretimini bitirdi.
- 2000 Narman Lisesinden Mezun Oldu
- 2008 Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Mezun Oldu
- 2008 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisansa başladı
- 2009 Kars'ın Akyaka İlçesi Sulak Bahçe İlköğretim Okulu'nda Öğretmenlik Yaptı